

Formulation of the Relationship between Islam, Partisanship, and Social Institutions in the Political Theology of Ayatollah Javadi Amoli: A Hermeneutic Reading Based on Skinner's Theory

Ali Aqajani¹

1. Assistant Professor, Political Science, University and Seminary Research Institute, Qom, Iran.

aqajani@rihu.ac.ir

Received: 2025/05/18; Accepted 2025/11/26

Extended Abstract

Introduction and Objectives: In the present era, Islamic societies are facing emerging challenges in the fields of politics, identity, and institution-building. One of the most important of these challenges is the relationship between religion and politics in forms such as partisanship (*taḥazzub*), political participation, and social institutions. In the meantime, Islamic political theology, as a branch of social theology, plays an important role in explaining the foundations of legitimacy, rationality, and political ethics. Ayatollah ‘Abdullāh Javadi Amoli, one of the most prominent contemporary thinkers in the fields of philosophy, Quranic exegesis (*tafsīr*), and Islamic theology (*kalām*), has reinterpreted fundamental concepts such as “Islam,” “partisanship,” “political participation,” and “social institutions” in his works—concepts that have acquired not only a theoretical but also a functional and institutional aspect in the context of the Islamic Republic of Iran.

In Javadi Amoli’s intellectual system, Islam is not merely an individual religion or a set of rituals, but a comprehensive system for regulating social, political, and cultural relations.

Relying on religious rationality (*'aqlāniyyat-i dīnī*), social *ijtihād* (*ijtihād-i ijtimā'ī*), and tradition-building (*sunnatsāzī*), he presents a new perspective on partisanship and political participation; a perspective in which the party and social institution are not instruments of power, but rather the manifestation of reason (*'aql*) and transmitted tradition (*naql*) in the public arena. In this framework, partisanship is legitimate only when it serves the truth (*ḥaqq*), justice (*'adālat*), and divine guidance (*hidāyat-i ilāhī*); and political participation is valuable when it is accompanied by the intention of closeness to God (*qurbat*), Quranic rationality, and observance of public interests (*maṣāliḥ-i 'umūmī*).

The main question is: How is the relationship between Islam and partisanship analyzed in Javadi Amoli's political theology based on Skinner's method, and what characteristics does it have? Accordingly, the research, based on Skinner's intentional hermeneutics method, analyzes the relationship between Islam, partisanship, organization, and social institutions in the political theology of Ayatollah Javadi Amoli with certain modifications and propositions, and presents the following hypothesis: Ayatollah Javadi Amoli's political theology, considering the objective and subjective contexts and conventional norms, and relying on religious rationality, social *ijtihād*, and tradition-building, has relatively new approaches and perspectives on partisanship and social institutions, involving conceptual and normative appropriations (*taṣarrufāt*).

Method: Skinner's Intentional Hermeneutics

Skinner's hermeneutics method, which was developed in the Cambridge tradition, is a mediating approach between text-centered and context-centered readings and is among the author-centered methods. This method is based on the idea that an accurate understanding of political texts requires reconstructing the author's intention in a specific historical, social, and discursive context. Skinner, emphasizing the connection between language, intention, and action, considers the text not as an autonomous object, but as a manifestation of the author's communicative action in dealing with the issues of the time (Skinner, 1969; Javid, 2014).

In this framework, the analysis of Ayatollah Javadi Amoli's political thought, especially regarding partisanship and social institutions, requires the reconstruction of the author's mental system and objective contexts, as well as the examination of his appropriation (*taṣarruf*) of prevalent discourses. Inspired by this method, the present study particularly

employs its first stage, “mental contexts,” and selects it as the theoretical framework of analysis. Skinner proposes four analytical components for understanding political texts that, in interaction with each other, enable the reconstruction of the author’s intention and his linguistic action.

Results: The findings of the article showed that Ayatollah Javadi Amoli’s intellectual system on partisanship and organization has conceptual, epistemological, and institutional capacities that can help reconstruct political institutions in Islamic societies. The analysis of this system, relying on Skinner’s hermeneutic theoretical framework, provided the possibility of a precise understanding of his conceptual and institutional appropriations (*taṣarrufāt*); appropriations that are not only rooted in the critique of common Western and Islamic norms, but also lead to the production of a new model of faith-based, rational, and morally-oriented organization.

By appropriating Western and Islamic norms of party and organization, Javadi Amoli presents a new system of Islamic political theology in which the party and social institution are not instruments of power, but rather manifestations of reason (*‘aql*), transmitted tradition (*naql*), and divine guidance (*hidāyat-i ilāhī*). This system, relying on religious rationality, comprehensive understanding (*tafaqquh*), and Quranic orientation (*Qur’ān-garāyī*), provides a basis for faithful institution-building and moral participation in Islamic society. In this horizon, based on the acceptance of political pluralism under the Islamic system, all the specific functions of the party as a power organization are approved while preserving the totality of the Islamic system.

Discussion and Conclusion: In relation to conventional Islamic norms and religious thinkers, Javadi Amoli has serious similarities and various differences. For example, while Miṣbāḥ Yazdī considers the guardianship of the jurist (*wilāyat-i faqīh*) as the main axis of political legitimacy and considers partisanship permissible only in the case of complete obedience to the guardian jurist; and Beheshti also believes in the guardianship of the jurist, but interpreted it within the framework of the constitution and with the participation of the people—not as a negation of pluralism or political competition—Javadi Amoli considers divine guardianship (*wilāyat-i ilāhī*) as the basis of the legitimacy of a party, but he also emphasizes rationality and morality, and the desired party must be linked to religious guidance and sound reason (*‘aql-i ṣā’ib*) (Javadi Amoli, 2001, p. 123).

Ayatollah Javadi Amoli considers a party to be one of the components of social institutions and in his analysis of this concept, he refers to the classical definitions of a social institution. In his opinion, a social institution is a relatively stable and organized system of behavioral patterns that includes some similar actions aimed at meeting the basic needs of society (Cohen, n.d., p. 151); an institution can also be considered a cluster of social functions that have been formed in the form of a set of institutions to achieve specific goals in society (Mendras, 1975, p. 122). He lists some fundamental characteristics of an institution as follows: meeting specific social needs; guaranteeing the ultimate values of the institution's members; enjoying relative stability to the extent that its behavioral patterns become part of the culture of the society; and the expansion of social foundations in such a way that changes in them lead to changes in other institutions. In addition, the ideals and goals of the institution must be accepted by a large part of society, whether they participate in it or not (Javadi Amoli, 2009b, *Tafsīr-i Mawḍūʿī*, Vol. 17, p. 48).

In summary, Javadi Amoli's system of thought on partisanship and organization has characteristics that distinguish it from common approaches:

- Divine teleology (*ghāyatgarāyī-yi ilāhī*): The party must serve the realization of truth, justice, and divine guidance.
- Religious rationality (*'aqlāniyyat-i dīnī*): The party must be formed on the basis of sound reason, social *ijtihād*, and the interests of the nation.
- Morality-oriented (*akhlāqmiḥwarī*): Intention (*niyyat*), sincerity (*ikhlaṣ*), and piety (*taqwā*) must be taken into account in party action.
- Wilāyat-oriented (*wilāyatmiḥwarī*): The desired party must be linked to divine *wilāyah* and religious guidance.
- Tradition-building (*sunnatsāzī*): Social institutions must be nourished by righteous traditions and engage in tradition-building themselves.

These characteristics elevate partisanship from a customary and instrumental level to a level of faith and knowledge, redefining it as a faithful action in Islamic society. As a result, Javadi Amoli's proposed model can be a basis for rethinking party structures in Islamic societies and provide a basis for realizing religious democracy, social justice, and human dignity.

Keywords: Javadi Amoli, Political Theology, Partisanship (Tahazzub), Political Participation, Skinner's Hermeneutics.

Cite this article: Aqajani, Ali (2026). Formulation of the Relationship between Islam, Partisanship, and Social Institutions in the Political Theology of Ayatollah Javadi Amoli: A Hermeneutic Reading Based on Skinner's Theory. *Journal of Islam and Social Sciences* 18(35): 169-218.

صورت‌بندی رابطه اسلام با تحزب و نهادهای اجتماعی در کلام سیاسی آیت‌الله جوادی‌آملی: خوانشی هرمنوتیکی بر پایه نظریه اسکینر

علی آقاجانی¹

۱. استادیار، علوم سیاسی، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، قم، ایران.

aqajani@rihu.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۵/۲۴؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۹/۰۵

چکیده گسترده

مقدمه و اهداف: در عصر حاضر، جوامع اسلامی با چالش‌های نوپدید در حوزه سیاست، هویت، و نهادسازی مواجه‌اند. یکی از مهم‌ترین این چالش‌ها، نسبت میان دین و سیاست در قالب‌هایی مانند تحزب، مشارکت سیاسی، و نهادهای اجتماعی است. در این میان، کلام سیاسی اسلامی به‌مثابه شاخه‌ای از الهیات اجتماعی، نقش مهمی در تبیین مبانی مشروعیت، عقلانیت، و اخلاق سیاسی ایفا می‌کند. آیت‌الله عبدالله جوادی‌آملی، از برجسته‌ترین متفکران معاصر در حوزه فلسفه، تفسیر، و کلام اسلامی، در آثار خود به بازخوانی مفاهیم بنیادینی مانند «اسلام»، «تحزب»، «مشارکت سیاسی» و «نهادهای اجتماعی» پرداخته است؛ مفاهیمی که در بستر جمهوری اسلامی ایران، نه تنها جنبه نظری، بلکه کارکردی و نهادی نیز یافته‌اند. در منظومه فکری جوادی‌آملی، اسلام صرفاً دین فردی یا مناسکی نیست، بلکه نظامی جامع برای تنظیم مناسبات اجتماعی، سیاسی و فرهنگی است. وی با تکیه بر عقلانیت دینی، اجتهاد اجتماعی، و سنت‌سازی، نگاهی نو به تحزب

و مشارکت سیاسی ارائه می‌دهد؛ نگاهی که در آن، حزب و نهاد اجتماعی نه ابزار قدرت، بلکه تجلی عقل و نقل در عرصه عمومی‌اند. تحزب، در این چهارچوب، تنها زمانی مشروع است که در خدمت حق، عدالت، و هدایت الهی باشد؛ و مشارکت سیاسی نیز زمانی ارزشمند است که با نیت قربت، عقلانیت قرآنی، و رعایت مصالح عمومی همراه شود. سؤال اصلی آن است که در کلام سیاسی جوادی‌آملی رابطه اسلام و تحزب بر پایه روش اسکینر چگونه تحلیل می‌شود و واجد چه ویژگی‌هایی است. براساس این، تحقیق بر پایه روش هرمنوتیک قصدگرای اسکینر با دخل و تصرفاتی به واکاوی رابطه اسلام و تحزب و شکل و نهادهای اجتماعی در کلام سیاسی آیت‌الله جوادی‌آملی می‌پردازد و فرضیه ذیل را ارائه می‌دهد: کلام سیاسی آیت‌الله جوادی‌آملی، با توجه به زمینه‌های عینی و ذهنی و هنجارهای مرسوم، و با تکیه بر عقلانیت دینی، اجتهاد اجتماعی، و سنت‌سازی، متصرفات و نگاهی نسبتاً نو به تحزب و نهادهای اجتماعی دارد.

روش: هرمنوتیک قصدگرای اسکینر: روش هرمنوتیکی اسکینر، که در سنت کمبریج توسعه یافته، رویکردی میان‌گرایانه میان متن‌محوری و زمینه‌محوری است و در زمره روش‌های مؤلف‌محور قرار می‌گیرد. این روش بر آن است که فهم دقیق از متون سیاسی، مستلزم بازسازی نیت مؤلف در بستر تاریخی، اجتماعی، و گفتمانی خاص است. اسکینر با تأکید بر پیوند میان زبان، نیت، و کنش، متن را نه یک ابژه خودمختار، بلکه تجلی کنش ارتباطی مؤلف در مواجهه با مسائل زمانه می‌داند (Skinner, 1969؛ جاوید، ۱۳۹۳). در این چهارچوب، تحلیل اندیشه سیاسی آیت‌الله جوادی‌آملی، به‌ویژه در باب تحزب و نهادهای اجتماعی، مستلزم بازسازی منظومه ذهنی و زمینه‌های عینی مؤلف، و نیز بررسی نحوه تصرف وی در گفتمان‌های رایج است. پژوهش حاضر با الهام از این روش، به‌ویژه از مرحله نخست آن یعنی «زمینه‌های ذهنی»، بهره می‌گیرد و آن را به‌عنوان چهارچوب نظری تحلیل برمی‌گزیند. اسکینر برای فهم متون سیاسی، چهار مؤلفه تحلیلی را پیشنهاد می‌کند که در تعامل با یکدیگر، امکان بازسازی نیت مؤلف و کنش زبانی او را فراهم می‌کند.

نتایج: یافته‌های مقاله نشان می‌دهد منظومه فکری آیت‌الله جوادی‌آملی درباره تحزب و شکل، واجد ظرفیت‌های مفهومی، معرفتی و نهادی‌ای است که می‌تواند به بازسازی نهادهای سیاسی در جوامع اسلامی کمک کند. تحلیل این منظومه با تکیه بر چهارچوب نظری هرمنوتیکی اسکینر،

امکان فهم دقیق تصرفات مفهومی و نهادی ایشان را فراهم کرد؛ تصرفاتی که نه تنها در نقد هنجارهای رایج غربی و اسلامی ریشه دارند، بلکه به تولید الگوی نوینی از تشکل مؤمنانه، عقلانی و اخلاق محور منتهی می‌شوند. جوادی‌آملی، با تصرف در هنجارهای غربی و اسلامی تحزب و تشکل، منظومه‌ای نوین از کلام سیاسی اسلامی ارائه می‌دهد که در آن، حزب و نهاد اجتماعی نه ابزار قدرت، بلکه تجلی عقل، نقل، و هدایت الهی‌اند. این منظومه، با تکیه بر عقلانیت دینی، تفقه جامع، و قرآن‌گرایی، زمینه‌ای برای نهادسازی مؤمنانه و مشارکت اخلاقی در جامعه اسلامی فراهم می‌کند. در این افق مبتنی بر پذیرش تکثر سیاسی ذیل نظام اسلامی، تمامی کارویژه‌های حزب به‌عنوان سازمان قدرت با حفظ کلیت نظام اسلامی مورد تأیید است.

بحث و نتیجه‌گیری: اما در نسبت با هنجارهای مرسوم اسلامی و متفکران دینی، او شباهت‌های جدی و تفاوت‌های مختلفی نیز دارد. مثلاً درحالی‌که مصباح‌زیدی ولایت فقیه را محور اصلی مشروعیت سیاسی می‌داند و تحزب را تنها در صورت تبعیت کامل از ولی فقیه مجاز می‌شمارد و بهشتی نیز به ولایت فقیه باور دارد، اما آن را در چهارچوب قانون اساسی و همراه با مشارکت مردم تفسیر می‌کرد؛ نه به‌مثابه نفی تکثر یا رقابت سیاسی؛ جوادی‌آملی ولایت الهی را مبنای مشروعیت حزب می‌داند، اما بر عقلانیت و اخلاق نیز تأکید دارد و حزب مطلوب باید با هدایت شرعی و عقل صائب پیوند داشته باشد (جوادی‌آملی، ۱۳۸۰، ص ۱۲۳).

آیت‌الله جوادی‌آملی، حزب را یکی از اجزای نهادهای اجتماعی می‌داند و در تحلیل خود از این مفهوم، به تعاریف کلاسیک نهاد اجتماعی اشاره می‌کند. به باور وی، نهاد اجتماعی نظامی نسبتاً پایدار و سازمان‌یافته از الگوهای رفتاری است که برخی کنش‌های مشابه را با هدف تأمین نیازهای اساسی جامعه دربرمی‌گیرد (کوئن، ص ۱۵۱). همچنین، نهاد را می‌توان خوشه‌ای از وظایف اجتماعی دانست که در قالب مجموعه‌ای از مؤسسات برای تحقق اهداف مشخص در جامعه شکل گرفته‌اند (مندراس، ص ۱۲۲). وی برخی ویژگی‌های بنیادین نهاد را چنین برمی‌شمارد: تأمین نیازهای اجتماعی مشخص، تضمین ارزش‌های غایی اعضای نهاد، برخورداری از ثبات نسبی تا جایی که الگوهای رفتاری آن بخشی از فرهنگ جامعه می‌شود، و گستردگی بنیان‌های اجتماعی به‌نحوی که تغییر در آنها به تغییر در سایر نهادها منجر می‌شود. افزون‌براین، آرمان‌ها و اهداف نهاد باید مورد پذیرش بخش عظیمی از جامعه باشد؛ چه در آن مشارکت داشته باشند یا نه

(جوادی آملی، ۱۳۸۸ب، تفسیر موضوعی، ج ۱۷، ص ۴۸). در مجموع، منظومه فکری جوادی آملی درباره حزب و تشکل، واجد ویژگی‌هایی است که آن را از رهیافت‌های رایج متمایز می‌کند: غایت‌گرایی الهی: حزب باید در خدمت تحقق حق، عدالت، و هدایت الهی باشد؛ عقلانیت دینی: حزب باید بر پایه عقل صائب، اجتهاد اجتماعی، و مصالح امت شکل گیرد؛ اخلاق‌محوری: نیت، اخلاص، و تقوا باید در کنش حزبی لحاظ شود؛ ولایت‌محوری: حزب مطلوب باید با ولایت الهی و هدایت شرعی پیوند داشته باشد؛ سنت‌سازی: نهادهای اجتماعی باید از سنت‌های صالحه تغذیه شوند و خود به سنت‌سازی بپردازند. این ویژگی‌ها، حزب را از سطح عرفی و ابزاری به سطح ایمانی و معرفتی ارتقا می‌دهند و آن را به‌مثابه کنش مؤمنانه در جامعه اسلامی بازتعریف می‌کنند. در نتیجه، الگوی پیشنهادی جوادی آملی می‌تواند مبنایی برای بازاندیشی در ساختارهای حزبی در جوامع اسلامی باشد و زمینه‌ای برای تحقق مردم‌سالاری دینی، عدالت اجتماعی، و کرامت انسانی فراهم کند.

واژگان کلیدی: جوادی آملی، کلام سیاسی، حزب، مشارکت سیاسی، هرمنوتیک اسکینر.

استناد: آقاجانی، علی (۱۴۰۵). صورت‌بندی رابطه اسلام با حزب و نهادهای اجتماعی در کلام سیاسی آیت‌الله جوادی آملی: خوانشی هرمنوتیکی بر پایه نظریه اسکینر. مجله اسلام و علوم اجتماعی ۱۸(۳۵):

۱. پیشینه تحقیق

پژوهش حاضر نخستین مطالعه‌ای است که به‌طور مستقیم به بررسی رابطه اسلام و تحزب و تشکل در کلام سیاسی آیت‌الله جوادی‌آملی می‌پردازد.

درباره اصل مسئله تحزب با این کلیدواژه‌ها در تفکر غربی و هم اسلامی منتشر شده است مانند صادقی (۱۴۰۳)، کاکویی (۱۴۰۰)، حاجی‌کریم‌نظری (۱۳۸۴)، شاهدی (۱۴۰۱)، غفاری (۱۴۰۰)، ذوالفقاری، (۱۳۹۱، ص ۴۷-۶۸)، همایش تحزب و توسعه سیاسی (۱۳۷۷)، مهاجرنیا (۱۳۹۹)، سجادی (۱۳۸۲)، خامنه‌ای (۱۳۵۹)، غفاری مرندی (۱۳۹۵)، ایوبی (۱۳۷۹)، بنگتسون (۱۴۰۳)، سی مولر (۱۴۰۲)، نقیب‌زاده (۱۳۹۷)، تیریزی (۱۳۷۱)، مؤمنی‌راد (۱۳۷۹) و دوورژه (بی‌تا).

اما تاکنون اثری با این عنوان و رویکرد خاص منتشر نشده است. باوجوداین، اندیشه سیاسی جوادی‌آملی به‌صورت کلی در برخی آثار و پایان‌نامه‌ها مورد توجه قرار گرفته است. همچنین، در مطالعات مرتبط با اندیشه سیاسی حوزه‌های علمیه و تحولات پس از انقلاب اسلامی، به‌صورت ضمنی به ابعاد کلامی-سیاسی اندیشه ایشان اشاره شده است. از جمله آثار قابل ذکر در این زمینه می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

جدول ۱. اندیشه سیاسی جوادی‌آملی به‌صورت کلی در برخی آثار

عنوان اثر	نویسنده	سال انتشار	محور اصلی
سیری در اندیشه سیاسی آیت‌الله جوادی‌آملی	منصورنژاد	۱۳۹۰	بررسی کلی اندیشه سیاسی
بررسی مباحث کلام اجتماعی آیت‌الله جوادی‌آملی	امیری	۱۳۹۱	کلام اجتماعی
اندیشه سیاسی آیت‌الله جوادی‌آملی	مجتبی‌زاده	۱۳۸۹	مبانی نظری سیاست اسلامی
اقتضائات حضور عقل برهانی در معرفت سیاسی	علویان و زارع‌پور	۱۳۹۷	عقلانیت در سیاست دینی
همگرایی عقل و سیاست در حکمت متعالیه	عباس‌تبار و زارع‌پور نقیبی	۱۳۹۸	تحلیل هرمنوتیکی اندیشه سیاسی
تحلیل انتقادی نظریه آزادی با تأکید بر آراء جوادی‌آملی	نادری	۱۴۰۰	آزادی و اخلاق سیاسی

در حوزه حزب اسلامی، مطالعاتی با رویکردهای فقهی، فلسفی، جامعه‌شناختی و سیاسی صورت گرفته‌اند که به تبیین مشروعیت، کارکرد، و اخلاق سیاسی احزاب در سنت اسلامی پرداخته‌اند. به‌عنوان نمونه، اخوان‌کاسمی (۱۳۸۸) نشان می‌دهد که حزب در سنت اسلامی نه مطرود مطلق است و نه مقبول بی‌قید، بلکه مشروعیت آن وابسته به رعایت اصول اخلاقی و مصالح امت اسلامی است. مقاله «پیشینه و مبانی حزب در ایران و اسلام» (نویسنده نامشخص، بدون تاریخ) با تحلیل تاریخی و مفهومی، امکان تطبیق حزب با اصول اسلامی را بررسی کرده است. یوسفی، طالبی‌دارابی و بیگدلی (۲۰۲۴) با رویکرد جامعه‌شناختی، نقش دین را به‌عنوان سرمایه معنوی در عملکرد احزاب اسلامی بررسی کرده‌اند و بر ضرورت بازگشت به دین تربیتی تأکید دارند.

فیرحی (۱۳۹۶) در کتاب «فقه و حکمرانی حزبی»، حزب را نهادی قابل تطبیق با شریعت معرفی و رابطه آن با ولایت‌فقیه را بازخوانی نموده است. سجادی (۱۳۸۲) با بررسی مبانی قرآنی و عقلانی، حزب را مشروط به عدالت و هدایت الهی دانسته است. لکزایی (۱۳۹۳) با تأکید بر «سیاست متعالیه»، مشروعیت حزب را در گرو تعالی انسان و تحقق مدینه فاضله می‌داند. آل‌سیدغفور (۱۳۹۹) تشکل‌های سیاسی را ابزار تحقق امت وسط و مقابله با بحران‌های اخلاقی معرفی کرده است.

مجتبی‌زاده (۱۳۹۹) در دانشگاه باقرالعلوم، با نقد حزب سکولار، خواهان بازتعریف حزب در چهارچوب انسان‌شناسی متعالی و نظام امامت شده است. در کنار این آثار، منابع اصلی آیت‌الله جوادی‌آملی نیز حاوی تحلیل‌های مهمی درباره حزب و نهادهای اجتماعی هستند؛ اما ورود کامل صریحی درباره حزب ندارند. از جمله، در جلد‌های مختلف تفسیر تسنیم، ایشان مفاهیمی مانند «امت وسط»، «شورا»، و «نفاق» را در چهارچوب ساختارهای اجتماعی و سیاسی اسلامی تحلیل کرده‌اند (جوادی‌آملی، ۱۳۸۲، ج ۲؛ ۱۳۸۶، ج ۷؛ ۱۳۹۰، ج ۱۵).

در کتاب مفاتیح‌الحیات، نقش نهادهای اجتماعی در تحقق حیات طیبه و ضرورت عقلانیت و حیانی در تشکل‌یابی سیاسی مورد تأکید قرار گرفته است (جوادی‌آملی، ۱۳۹۱). در اثر «ولایت فقیه؛ ولایت فقاها و عدالت»، ایشان رابطه تشکل‌ها و گروه‌ها با نظام ولایی و نظارت مردمی را تبیین کرده‌اند (جوادی‌آملی، ۱۳۸۹).

۲. مفاهیم

تحزب (Partisanship / Party Politics):

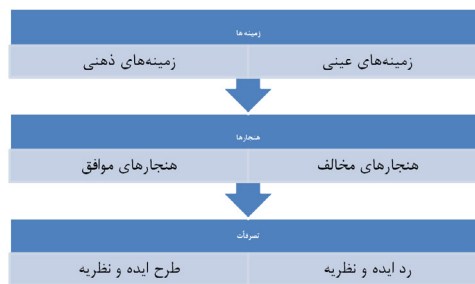
الف. **تعریف لفظی:** واژه «حزب» از ریشه عربی «حزب» مشتق شده و به معنای گروهی است که دارای هدف، انگیزه یا شدت و غلظت مشترک باشند. اصل آن از «حزباء» به معنای زمین سخت است که دلالت بر استحکام، پیوستگی و گاهی مخاصمه دارد (ابن منظور، ۱۴۱۴ق، ج ۳، ص ۱۲۷؛ فراهنگی، ۱۳۸۷، ج ۲، ص ۸۴۵؛ راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ق، ص ۲۶۸). در لغت‌نامه‌های فارسی: «جماعتی که دارای رأی و هدف واحد باشند» (دهخدا، ۱۳۷۷، ذیل «حزب»؛ معین، ۱۳۸۸، ذیل «حزب»). در زبان فارسی معاصر: عمل یا گرایش به تشکیل یا عضویت در حزب سیاسی؛ گاهی با بار منفی «جناح‌گرایی»، «تعصب حزبی» همراه است (عمید، ۱۳۹۰، ذیل «تحزب»).

ب. **تعریف اصطلاحی:** سازمانی دائمی و رسمی که برای کسب قدرت سیاسی یا تأثیرگذاری بر سیاست‌گذاری عمومی از طریق انتخابات رقابت می‌کند و دارای ایدئولوژی، برنامه و ساختار سلسله‌مراتبی است (Duverger, 1954, pp. 1-23; LaPalombara & Weiner, 1966, pp. 3-10). در تعریفی دیگر سیستمی است از سازمان‌های رقابتی که نقش واسطه میان جامعه مدنی و دولت را ایفا می‌کنند؛ وظایف اصلی آن‌ها شامل بسیج رأی‌دهندگان، نامزدسازی، تنظیم رقابت سیاسی و شکل‌دهی به سیاست‌های عمومی است (Sartori, 1976, pp. 56-64; Katz & Mair, 1995, pp. 5-18). در رویکرد کارکردگرا احزاب به‌عنوان نهادهایی که همبستگی اجتماعی ایجاد می‌کنند، منافع گروهی را تجمیع می‌نمایند و از استبداد جلوگیری می‌کنند (Almond et al., 2008, pp. 98-112). در نظریه نظام حزبی: تحزب به معنای وجود نظام چندحزبی، دوحزبی یا تک‌حزبی است که درجه رقابت، قطبی‌سازی و ایدئولوژیک بودن آن تعیین‌کننده نوع نظام سیاسی است (Sartori, 1976, pp. 117-188; Ware, 1996, pp. 5-12). در نظریه سیاسی مدرن، حزب (Political Party) یکی از ارکان اصلی دموکراسی نمایندگی است و به‌عنوان سازمانی دائمی و رسمی تعریف می‌شود که برای کسب یا مشارکت در قدرت سیاسی از راه انتخابات رقابت می‌کند.

۳. روش؛ هرمنوتیک قصدگرای اسکینر

روش هرمنوتیکی اسکینر، که در سنت کمبریج توسعه یافته، رویکردی میان‌گرایانه میان متن‌محوری و زمینه‌محوری است و در زمره روش‌های مؤلف‌محور قرار می‌گیرد. این روش بر آن است که فهم دقیق از متون سیاسی، مستلزم بازسازی نیت مؤلف در بستر تاریخی، اجتماعی، و گفتمانی خاص است. اسکینر با تأکید بر پیوند میان زبان، نیت، و کنش، متن را نه یک ابژه خودمختار، بلکه تجلی کنش ارتباطی مؤلف در مواجهه با مسائل زمانه می‌داند (Skinner, 1969؛ جاوید، ۱۳۹۳).

در این چهارچوب، تحلیل اندیشه سیاسی آیت‌الله جوادی‌آملی، به‌ویژه در باب تحزب و نهادهای اجتماعی، مستلزم بازسازی منظومه ذهنی و زمینه‌های عینی مؤلف، و نیز بررسی نحوه تصرف وی در گفتمان‌های رایج است. پژوهش حاضر با الهام از این روش، به‌ویژه از مرحله نخست آن یعنی «زمینه‌های ذهنی»، بهره می‌گیرد و آن را به‌عنوان چهارچوب نظری تحلیل برمی‌گزیند. اسکینر برای فهم متون سیاسی، چهار مؤلفه تحلیلی را پیشنهاد می‌کند که در تعامل با یکدیگر، امکان بازسازی نیت مؤلف و کنش زبانی او را فراهم می‌کنند.

شکل ۱. مراحل روش هرمنوتیک قصدگرای اسکینر در پژوهش

۱. زمینه‌های ذهنی

زمینه‌های ذهنی به منظومه معرفتی، باورها، دغدغه‌ها و پیش‌فرض‌های فکری مؤلف اشاره دارد. در مورد جوادی‌آملی، این زمینه‌ها شامل موارد زیر است: باور به جامعیت اسلام در تنظیم مناسبات اجتماعی و سیاسی تأکید بر عقلانیت دینی، اجتهاد اجتماعی، و سنت‌سازی دغدغه حفظ هویت اسلامی در

مواجهه با مدرنیته و سکولاریسم اعتقاد به ولایت الهی و نقش هدایت در سیاست این مؤلفه‌ها تعیین می‌کنند که مؤلف چگونه مفاهیمی مانند «تحزب» و «مشارکت سیاسی» را معنا و در چه جهتی آنها را بازتعریف می‌نماید.

۲. زمینه‌های عینی

زمینه‌های عینی به شرایط تاریخی، اجتماعی و سیاسی زمانه مؤلف اشاره دارد. در مورد جوادی‌آملی، این زمینه‌ها عبارت‌اند از: تجربه انقلاب اسلامی و تأسیس نظام جمهوری اسلامی جنگ تحمیلی و ضرورت نهادسازی دینی چالش‌های مردم‌سالاری دینی و تحزب در دهه‌های پس از انقلاب ظهور احزاب سکولار و رقابت‌های سیاسی غیرمبتنی بر اخلاق دینی این شرایط، بستر کنش زبانی جوادی‌آملی را شکل می‌دهند و انگیزه مداخله او در گفتمان سیاسی زمانه را فراهم می‌کنند.

۳. هنجارهای مرسوم

هنجارهای مرسوم، مجموعه‌ای از باورها، قواعد و انتظارات رایج در گفتمان زمانه‌اند که مؤلف با آنها مواجه است. در مورد جوادی‌آملی، این هنجارها شامل این موارد هستند: تحزب به مثابه ابزار رقابت قدرت در نظام‌های لیبرال مشارکت سیاسی به مثابه حق فردی بدون پیوند با هدایت الهی نهادهای اجتماعی سکولار با کارکردهای صرفاً مدنی جوادی‌آملی در برابر این هنجارها، موضعی انتقادی اتخاذ می‌کند و در پی بازتعریف آنها براساس عقلانیت دینی است.

۴. تصرفات اندیشمند

تصرفات، به کنش‌های زبانی مؤلف در مواجهه با هنجارهای مرسوم اشاره دارد. این تصرفات می‌توانند اثباتی (بازسازی مفاهیم) یا انکاری (نقد مفاهیم رایج) باشند. در آثار جوادی‌آملی، نمونه‌هایی از تصرفات عبارت‌اند از: بازتعریف «حزب» به عنوان نهاد مؤمنانه در خدمت حق و عدالت نقد تحزب سکولار و تأکید بر پیوند حزب با ولایت الهی بازسازی مشارکت سیاسی به مثابه کنش مؤمنانه در چهارچوب عقل و شرع تأسیس نهادهای اجتماعی دینی مانند راهپیمایی روز قدس و اربعین به مثابه سنت‌های صالحه

این تصرفات نشان می‌دهند که جوادی‌آملی نه تنها شارح سنت اسلامی، بلکه کنشگر فعال در بازآفرینی گفتمان سیاسی معاصر است.

الف) زمینه‌های عینی در نسبت با اسلام و تحزب در کلام سیاسی جوادی‌آملی

در چهارچوب نظری هرمنوتیک قصدگرای اسکینر، زمینه‌های عینی به‌عنوان یکی از مؤلفه‌های اصلی در فهم نیت مؤلف، نقش تعیین‌کننده‌ای در تکوین اندیشه سیاسی دارند. این زمینه‌ها شامل تحولات اجتماعی-سیاسی، تجربه‌های زیسته، و بستر تاریخی‌ای هستند که اندیشمند در آن می‌اندیشد و سخن می‌گوید.

در خوانش هرمنوتیکی کلام سیاسی آیت‌الله جوادی‌آملی بر پایه نظریه کونتین اسکینر، «زمینه‌های عینی»^۱ نه صرفاً پیش‌زمینه زندگی‌نامه‌ای، بلکه نیروهای مولد معنا و محدودیت‌های ممکن برای گفتن یک گزاره سیاسی‌اند. یعنی آنچه جوادی‌آملی درباره تحزب می‌گوید، تنها از متون دینی استخراج نشده، بلکه در دل تجربه‌های زیسته او شکل گرفته و معنا یافته است. این زمینه‌ها دقیقاً همان چیزی هستند که دیدگاه او را از «تحزب لیبرال غربی» و «بی‌تحزبی سنتی حوزوی» جدا می‌کند و به سوی الگوی سوم یعنی «تحزب اسلامی زیر چتر ولایت‌فقیه و نظام اسلامی» سوق می‌دهد. در مورد آیت‌الله جوادی‌آملی، زمینه‌های عینی مرتبط با تحزب و تشکل را می‌توان در سه محور اصلی دسته‌بندی کرد:

۱. محیط‌های علمی و تربیتی؛ خانواده و آمل: نخستین مواجهه با «تحزب سکولار»

جوادی‌آملی در سال ۱۳۱۲ش در آمل، در پی نذر والدین برای امام رضا (علیه‌السلام) دیده به جهان گشود (جوادی‌آملی، مهر استاد ۱۳۸۷ الف، ص ۲۱). پدر بزرگشان ملافتح‌الله آملی کتاب گوهر مراد لاهیجی را وقف کرد و تولیت آن را به پدر ایشان سپرد (همان، ص ۲۰) و دایی پدرشان میرزا احمد درکایی (م ۱۳۴۷ق) از شاگردان برجسته آخوند خراسانی بود (جوادی‌آملی، ۱۳۸۷ الف، ص ۲۳). این فضای خانوادگی، عشق به کلام شیعی و حساسیت شدید به وحدت امت را از کودکی در ایشان کاشت؛ پایه‌ای که بعدها هرگونه تحزب تفرقه‌انگیز را مردود کرد.

آمل به عنوان زادگاه، شهری عالم‌پرور و تاریخی بود (نصری اشرفی، ۱۳۹۹، ص ۴۰؛ یزدان‌پناه لموکی، ۱۳۸۷، ص ۱۵۰). ایشان در کودکی فعالیت حزب توده را در آمل دیدند (جوادی‌آملی، ۱۳۸۷ الف، ص ۲۲) و هم‌زمان در حوزه علمیه آمل (مدرسه مسجد جامع و سپس امام حسن عسکری تا شهرپور ۱۳۲۹) جلسات خصوصی تفسیر، حدیث و حفظ قرآن نزد آیت‌الله آقاضیاء آملی (۱۲۸۳-۱۳۶۱ ش) را تجربه کردند (جوادی‌آملی، مهر استاد ۱۳۸۷ الف، ص ۳۸). این دوگانگی، الگویی روشن از «تشکل دینی مشروع در خدمت امت» در برابر «حزب ایدئولوژیک سکولار» در ذهن ایشان حک کرد.

۲. تهران (مدرسه مروی): تجربه تکرر فکری و درک محدودیت‌های تحزب بدون محوریت فقهی
در تهران زیر نظر استادان متنوع (میرزا محمدتقی آملی، شعرانی، الهی قمشه‌ای، فاضل تونی) با مشرب‌های گوناگون آشنا شدند (جوادی‌آملی، مهر استاد ۱۳۸۷ الف، ص ۵۶-۶۰)؛ اما همه در چهارچوب وحدت حوزه و بدون هیچ جناح یا حزب سیاسی. الزام روزانه به تلاوت قرآن در مدرسه مروی نیز گرایش عمیق به تفسیر را تقویت کرد (همان، ص ۵۴-۵۷). این تجربه به ایشان آموخت که تکرر تنها در سایه وحدت مرجعیت مشروع است؛ الگویی که بعدها در نقد جناح‌بازی سیاسی به کار بست.

۳. قم: تکامل نهایی

قم نقطه کمال بود: شاگردی خصوصی علامه طباطبایی در تفسیر و فلسفه (جوادی‌آملی، مهر استاد ۱۳۸۷، ص ۱۲۷) و آشنایی با امام خمینی که جامعیت اجتماعی و سیاسی را برانگیخت (جوادی‌آملی، مهر استاد ۱۳۷۸، ص ۴۳) و حلقه فقهی آیت‌الله محقق داماد (جوادی‌آملی، مهر استاد ۱۳۸۷ الف، ص ۱۳۷). علامه الگوی پژوهش فراجناحی و امام الگوی رهبری مبتنی بر ولایت (نه حزب) را به ایشان آموختند.

۴. استادان: مربیان مستقل از هر حزب و جناح

تمام استادان برجسته ایشان (علامه طباطبایی، محمدتقی آملی، الهی قمشه‌ای، شعرانی، فاضل تونی، امام خمینی، محقق داماد، میرزا هاشم آملی) هیچ‌گاه وابسته به حزب سیاسی نبودند (جوادی‌آملی،

۱۳۸۳، ص ۱۲۷ و ۱۵۳؛ ۱۳۷۶، ج ۱-۳، ص ۳۸۳؛ ۱۳۶۴، ص ۵-۶ و ...). این الگو، مبنای اصلی دیدگاه فراحزبی ایشان شد: مرجعیت و ولایت باید فراتر از احزاب باشد.

۵. کنش سیاسی در طول نیم قرن: آزمایش عملی نظریه

جوادی‌آملی نه تنها در مقام نظریه‌پرداز، بلکه به‌عنوان کنشگر سیاسی-اجتماعی، در تحولات پس از انقلاب نقش‌آفرینی کرده است. عضویت در مجلس خبرگان قانون اساسی، تدوین لایحه قصاص، ریاست دادگاه‌های انقلاب، و ابلاغ پیام امام خمینی به گورباچف، از جمله مسئولیت‌هایی هستند که نشان‌دهنده پیوند اندیشه و عمل در منظومه فکری ایشان‌اند (جوادی‌آملی، مهر استاد، ۱۳۸۷ الف، ص ۲۰۰-۲۴۸). در دهه‌های بعد، حمایت از چهره‌های سیاسی، موضع‌گیری درباره مسائل ملی و بین‌المللی، و کناره‌گیری از نماز جمعه، همگی نشان‌دهنده حضور فعال ایشان در عرصه عمومی و تأثیر زمینه‌های عینی بر شکل‌گیری دیدگاه‌های ایشان درباره تحزب و تشکیل‌اند (رجانیوز، ۱۳۸۸؛ ایرنا، ۱۳۷۸؛ خبرآنلاین، ۱۳۸۸).

۵-۱. تجربه انقلاب اسلامی و ضرورت نهادسازی دینی

انقلاب اسلامی ایران، به‌عنوان نقطه عطفی در تاریخ معاصر، زمینه‌ای عینی برای بازاندیشی در مفهوم تحزب و تشکیل فراهم کرد. جوادی‌آملی، با حضور فعال در فضای پس از انقلاب، تحزب را نه صرفاً ابزار رقابت سیاسی، بلکه سازوکاری برای تحقق عدالت، هدایت الهی، و مشارکت مؤمنانه می‌داند. در این منظومه، حزب باید در خدمت اهداف الهی باشد و از منطق قدرت‌طلبی فاصله بگیرد (آقاجانی، ۱۴۰۳).

۵-۲. مسئله مردم‌سالاری دینی و تحزب سکولار

در دهه‌های پس از انقلاب، ظهور احزاب سکولار و رقابت‌های سیاسی مبتنی بر منافع جناحی، زمینه‌ای عینی برای نقد تحزب غیرالهی در آثار جوادی‌آملی فراهم کرد. وی با تأکید بر عقلانیت دینی و اخلاق قرآنی، تحزب را تنها در صورتی مشروع می‌داند که در خدمت حق و عدالت باشد و با ولایت الهی پیوند

داشته باشد (جوادی آملی، ۱۳۸۰). در این چهارچوب، جوادی آملی تحزب سکولار را نقد می‌کند و خواهان بازتعریف حزب به‌عنوان نهاد مؤمنانه در خدمت هدایت الهی و مصالح امت است.

۵-۳. نهادهای اجتماعی مؤمنانه و سنت‌سازی دینی

جوادی آملی در پاسخ به بحران‌های معرفتی و اخلاقی ناشی از تفکر سکولار، بر ضرورت نهادسازی دینی تأکید دارد. نهادهایی مانند راهپیمایی روز قدس، دهه فجر، و اربعین، در نگاه وی، نمونه‌هایی از تشکل‌های مؤمنانه‌اند که از سنت‌های صالحه تغذیه می‌کنند و خود به سنت‌سازی می‌پردازند (ایسنا، ۱۴۰۴). «نهاد اجتماعی اگر از سنت صالحه تغذیه کند، خود به سنت‌سازی می‌پردازد و مشارکت را تعالی می‌بخشد» (جوادی آملی، ۱۳۹۵، ص ۵۴). این نگاه، تحزب را در پیوند با نهادهای اجتماعی دینی معنا می‌کند و آن را به‌مثابه کنش ایمانی و عقلائی در عرصه عمومی بازتعریف می‌نماید.

جدول ۲. تأثیر زمینه‌های عینی بر دیدگاه تحزب آیت‌الله جوادی آملی

تأثیر بر دیدگاه تحزب و نهادهای اجتماعی	تجربه کلیدی	زمینه عینی
حساسیت به وحدت امت و پرهیز از فرقه‌گرایی حزبی + لزوم تشکل اسلامی	فضای کلامی شیعی و پیوند با مراجع	خانواده
تمایز تشکل دینی مشروع از حزب ایدئولوژیک سکولار	حزب توده + جلسات خصوصی آقاضیاء آملی	آمل
تکثر در سایه وحدت مرجعیت	تکثر اساتید بدون جناح سیاسی	تهران (مدرسه مروی)
ولایت‌فقیه محور وحدت؛ احزاب ابزار، نه رقیب	علامه طباطبایی + امام خمینی	قم
مرجعیت باید فراحزبی باشد	استقلال کامل از احزاب	استادان
تحزب تنها تابع ولایت و در خدمت امت + نهادهای اجتماعی مؤمنانه و سنت‌سازی دینی	مبارزه و مسئولیت بدون عضویت حزبی	تجربه سیاسی ۵ دهه

زمینه‌های عینی زندگی جوادی آملی دقیقاً همان چیزی است که او را قادر کرد تا گزاره‌ای بگوید که در حوزه سنتی پیش از او کمتر کسی می‌گفت: «اسلام با تحزب مخالف نیست، اما با تحزب ذیل نظام اسلامی موافق است». او نه تحزب لیبرال را پذیرفت (چون در آمل دید که به الحاد می‌انجامد) و نه بی‌تحزبی مطلق را (چون در انقلاب دید که بدون تشکیلات نمی‌توان نظام را حفظ کرد). بنابراین، الگوی

سوم او یعنی «نهادهای اجتماعی اسلامی مرجعیت‌محور» دقیقاً محصول همین زمینه‌های عینی است که در غیر این صورت، این گزاره برای یک عالم سنتی صرف، «غیرقابل گفتن» بود. این زمینه‌ها نه فقط زندگی‌نامه‌اند، بلکه محدودیت‌ها و امکان‌های گفتاری جوادی‌آملی در باب تحزب را توضیح می‌دهند و نشان می‌دهند.

ب) زمینه‌های ذهنی تحزب در کلام سیاسی جوادی‌آملی

کلام سیاسی جوادی‌آملی، به‌عنوان یکی از برجسته‌ترین اندیشمندان معاصر اسلامی، از پیش‌داشتهای معرفتی عمیقی تغذیه می‌شود که تحزب و تشکلهای سیاسی را در چهارچوبی عقلانی، شرعی و قرآنی بازتعریف می‌کند. این زمینه‌های ذهنی، که بر سه پایه حکمت متعالیه، تفقه جامع و منهج تفسیری قرآنی استوارند، تحزب را از یک ابزار صرف رقابت سیاسی به کنشی مؤمنانه، اخلاقی و در خدمت عدالت و هدایت الهی ارتقا می‌دهند و هریک به‌نحوی مبنای نظریه او درباره «اسلام و تحزب» و «نهادهای اجتماعی در منظومه ولایی» را تشکیل می‌دهند.

۱. جریان‌های دانشی موافق و تأثیر آن بر فهم تحزب و نهادسازی اسلامی

الف) حکمت متعالیه و تشکیک در ولایت سیاسی

جوادی‌آملی، به‌عنوان فیلسوفی متأثر از حکمت صدرایی، مفاهیم سیاسی از جمله تحزب را در پرتو مبانی فلسفی مانند «تشکیک وجود»، «خلافت نوعیه انسان» و «سراج و کاشف بودن عقل» بازخوانی می‌کند. در نگرش وی، عقل به‌مثابه ابزاری برای کشف حقیقت و هدایت اجتماعی، نقشی محوری در شکل‌گیری تشکلهای سیاسی دارد (جوادی‌آملی، ۱۳۷۶، ج ۱، ص ۱۳). خلافت انسان، که ریشه در کرامت ذاتی او دارد، مبنای مشارکت سیاسی عقلانی و مسئولانه قرار می‌گیرد (جوادی‌آملی، ۱۳۸۸، ج ۳، ص ۳۹-۴۰). از منظر وی، مشروعیت سیاسی تشکلهای و احزاب از ولایت شرع و عقلانیت متعالی سرچشمه می‌گیرد، نه از رقابت‌های صرفاً عرفی یا قدرت‌طلبانه (جوادی‌آملی، ۱۳۸۹، ج ۱۹، ص ۳۸۷). در این چهارچوب، تحزب در اندیشه جوادی‌آملی نه یک ابزار برای کسب قدرت، بلکه تجلی عقلانیت الهی در عرصه عمومی است که باید در خدمت تحقق عدالت و هدایت جامعه باشد. این

نگاه، احزاب را به‌عنوان نهادهایی می‌بیند که باید با عقل و شرع همسو بوده و از هرگونه انحراف به سمت اومانیسیم یا لیبرالیسم، که وی آنها را به ترتیب «حیوانیت‌مداری» و «سرابی پوچ» می‌خواند، پرهیز کنند (جوادی‌آملی، ۱۳۸۵، ج ۲، ص ۱۰۸؛ ۱۳۸۴، ص ۱۵۴).

ب) تفقه جامع و نیابت فقیه در سیاست‌گذاری اجتماعی

تفقه در نگرش جوادی‌آملی به معنای دین‌شناسی کل‌نگرانه است که فراتر از فقه مصطلح جزئی‌نگر، به اصول حاکم بر سیاست و جامعه می‌پردازد (جوادی‌آملی، ۱۳۷۸، ج ۱، ص ۲۵۱). وی رویکردی به فقه سنتی غیرمتصلب دارد که با حکمت و فلسفه سازگار است (جوادی‌آملی، ۱۳۸۷، ج ۴، ص ۱۶۲). در این چهارچوب، تحزب و تشکل‌های سیاسی باید در راستای احکام شرعی و مصالح امت شکل گیرند و از سنت‌های صالحه و اجتهاد اجتماعی تغذیه شوند (جوادی‌آملی، ۱۳۸۶، ج ۴، ص ۴۹۹-۵۰۰). از نظر جوادی‌آملی، ولایت فقیه به‌عنوان محور مشروعیت سیاسی، قلمرویی دارد که احزاب و تشکل‌ها باید در این چهارچوب عمل کنند. تحزب مؤمنانه در این دیدگاه، نتیجه اجتهاد اجتماعی و التزام به اخلاق دینی است و نباید به سازوکارهای صرفاً حقوقی یا عرفی تقلیل یابد. این نگاه، تشکل‌های سیاسی را به‌عنوان ابزارهایی برای تحقق اهداف الهی و خدمت به امت می‌بیند، نه صرفاً رقابت‌های سیاسی.

ج) تفسیر قرآن به قرآن و شورا به مثابه نهاد ولایی

جوادی‌آملی قرآن را نه تنها منبع، بلکه «منهج» اصلی تحلیل سیاسی می‌داند که حجیت فعلی آن بر کلام معصوم مقدم است (جوادی‌آملی، ۱۳۷۸، ج ۱، ص ۶۱-۶۴). در این رویکرد، تحزب مطلوب باید با اخلاق قرآنی، اخلاص و هدایت الهی پیوند داشته باشد. تفسیر قرآن به قرآن، به‌عنوان روش تفسیری وی، زمینه‌ای برای تبیین مفاهیمی چون عدالت، کرامت انسان و خلافت اجتماعی فراهم می‌کند که مستقیماً بر تعریف تحزب اثر می‌گذارد (جوادی‌آملی، ۱۳۷۸، ج ۱، ص ۶۱).

در این چهارچوب، احزاب و تشکل‌های سیاسی باید به‌گونه‌ای عمل کنند که مشارکت سیاسی را به سنتی صالحه تبدیل کرده و آن را در مسیر تعالی و عدالت اجتماعی قرار دهند. جوادی‌آملی با

نقد جریان‌های رقیب نظیر پلورالیسم معرفتی و هرمنوتیک، که مرگ مؤلف یا تحمیل پیش‌فرض‌های ذهنی بر متن دینی را ترویج می‌کنند، بر لزوم التزام به هدایت قرآنی در فعالیت‌های سیاسی تأکید دارد (جوادی‌آملی، ۱۳۷۸، ج ۱، ص ۲۲۷-۲۲۸؛ ۱۳۸۶، ج ۴، ص ۱۹۷). وی نظریه قبض و بسط تتوریک شریعت را به دلیل ترویج دین حداقلی که ناتوان از تمدن‌سازی است، نقد کرده و تحزب را به‌عنوان کنشی می‌بیند که باید از این‌گونه انحرافات مصون بماند (جوادی‌آملی، ۱۳۸۶، ج ۴، ص ۸۹).

۲. جریان‌های دانشی رقیب و نقد تحزب سکولار و پلورالیستی

جوادی‌آملی با جریان‌های رقیب برخوردار از انتقادی دارد تا مدل اسلامی تحزب را از مدل‌های غربی و الحادی متمایز کند: سکولاریسم و لیبرالیسم: جدایی دین از سیاست (جوادی‌آملی، ۱۳۸۳، ص ۱۸ و ۳۳) و آزادی بی‌قید حزب‌سازی را رد می‌کند؛ تحزب سکولار را «سراب پوچ» می‌داند (جوادی‌آملی، ۱۳۸۴، ص ۱۵۴). پلورالیسم معرفتی مردود است (جوادی‌آملی، ۱۳۸۳، ص ۱۸۵)؛ اما پلورالیسم سیاسی و اجتماعی در چهارچوب وحدت اسلامی پذیرفته می‌شود (جوادی‌آملی، ۱۳۷۸، ج ۶، ص ۲۱۲). یعنی احزاب متعدد مجازند؛ مشروط بر اینکه به پلورالیسم معرفتی (تکثر حق) نینجامد.

۳. مبانی فلسفی و نسبت آن با نهادهای اجتماعی

هستی‌شناسی ربوبی بدین معناست که هر نهاد و حزبی باید مجرای فیض الهی باشد. معرفت‌شناسی مطابقت با نفس‌الامر بدین معناست که احزاب نمی‌توانند با تفسیر دلخواه از دین، نهادسازی کنند. انسان‌شناسی «حی متأله» بدین معناست که انسان فطرت توحیدی دارد؛ بنابراین تحزب باید فطرت توحیدی را تقویت کند نه تضعیف (جوادی‌آملی، ۱۳۸۴، ص ۱۶۴).

۴. اصول پنج‌گانه اعتقادی و امتداد آن در تحزب و نهادهای اجتماعی

جدول ۳. اصول پنج‌گانه اعتقادی و امتداد آن در تحزب و نهادهای اجتماعی

ارجاع کلیدی	امتداد در تحزب و نهادهای اجتماعی	اصل اعتقادی
جوادی‌آملی، ۱۳۷۸، ج ۱، ص ۳۵۳؛ ۱۳۸۷، ب، ص ۲۹	هر حزب و نهادی باید تابع ولایت الله و فقیه باشد؛ اهتمام برای خدا محور فعالیت سیاسی-اجتماعی است.	توحید ربوبی سیاسی
جوادی‌آملی، ۱۳۸۶ الف، ج ۴، ص ۳۸۵؛ ۱۳۸۹، ج ۱۹، ص ۵۸۷	تحزب نباید به ظلم ساختاری (مانند حزب اقلیت یا اکثریت مطلق) بینجامد؛ عدل مطلق الهی حاکم است.	عدل سیاسی
جوادی‌آملی، ۱۳۸۵، ج ۶، ص ۴۵۴- ۴۶۱	حکومت و نهادسازی جزئی از رسالت است؛ حزب نمی‌تواند جایگزین رسالت الهی شود.	نبوت سیاسی
جوادی‌آملی، ۱۳۸۵، ج ۶، ص ۴۵۴- ۴۶۱؛ ۱۳۸۶ الف، ج ۴، ص ۴۳۱	زعامت سیاسی-اجتماعی قدر جامع امامت است؛ احزاب باید در چهارچوب نیابت فقیه عمل کنند نه استقلال.	امامت سیاسی
جوادی‌آملی، ۱۳۸۲، ج ۴، ص ۱۵۶؛ ج ۲۰، ص ۸۱	تحزب و نهادسازی باید مسئولیت اخروی را تقویت کند؛ حزب صرفاً دنیوی مردود است.	معاد سیاسی

زمینه‌های ذهنی تحزب در کلام سیاسی جوادی‌آملی بر سه محور حکمت متعالیه، تفقه جامع و قرآن‌گرایی استوار است. این منظومه معرفتی، تحزب را از یک فعالیت صرفاً سیاسی به کنشی مؤمنانه، عقلانی و اخلاقی ارتقا می‌دهد که در خدمت هدایت الهی، عدالت اجتماعی و کرامت انسانی قرار دارد. احزاب در این دیدگاه باید با عقل و شرع همسو بوده، از سنت‌های صالحه تغذیه شوند و از انحرافات فکری نظیر اومانیسیم، لیبرالیسم و پلورالیسم معرفتی پرهیز کنند. این بازتعریف، تحزب را به ابزاری برای تحقق اهداف متعالی دینی و اجتماعی تبدیل می‌کند.

۴. هنجارهای مرسوم در اسلام و تحزب و نهادهای اجتماعی

تحزب و تشکل سیاسی، به‌عنوان یکی از اشکال حکومتداری نوین، در اندیشه متفکران کلام سیاسی شیعه با رویکردهای متنوعی مواجه بوده است. این تنوع، گاه ناشی از نمودهای بیرونی و کارکردهای عینی احزاب، و گاه برخاسته از مبانی معرفتی و دینی است. برخی متفکران با استناد به آسیب‌های ساختاری و اخلاقی تحزب، از جمله سلب اراده فردی، ترجیح منافع حزبی بر مصالح ملی، و مانع‌تراشی در مسیر شایسته‌سالاری، به نقد آن پرداخته‌اند (سالمی قمصری، ۱۳۸۶؛ همتی و درویشی سه‌تانی، ۱۴۰۲). در مقابل، گروهی دیگر با تأکید بر کارکردهای مثبت احزاب، نظیر سازمان‌دهی نیروهای کارآمد، آموزش سیاسی، نظارت بر قدرت، و واسطه‌گری میان مردم و حکومت، از تحزب دفاع کرده‌اند (اخوان کاظمی، ۱۳۸۸ و فیرحی، ۱۳۹۶).

۱. سه رویکرد اصلی به تحزب در اندیشه اسلامی

تحلیل‌های موجود را می‌توان در سه رویکرد اصلی دسته‌بندی کرد: الف) رویکرد لغوی و تفسیری: برخی متفکران، با استناد به واژگان قرآنی نظیر «حزب»، «فئه»، و «سبقت در خیرات»، تلاش کرده‌اند تا تحزب را در چهارچوب مفاهیم دینی معنا کنند. آیاتی مانند «أُولَئِكَ حِزْبُ اللَّهِ أَلَا إِنَّ حِزْبَ اللَّهِ هُمُ الْمُفْلِحُونَ» (مجادله، ۲۲) و «أُولَئِكَ حِزْبُ الشَّيْطَانِ» (مجادله، ۱۹) نشان‌دهنده دوگانگی ارزشی در مفهوم حزب هستند که بسته به جهت‌گیری آن، می‌تواند الهی یا شیطانی باشد.

ب) رویکرد کارکردی با تکیه بر مبانی دینی: در این رویکرد، تحزب به‌مثابه ابزار تحقق امر به معروف، حسبه، و مشارکت در امور خیر اجتماعی تلقی می‌شود. حزب، در این معنا، بستری برای تحقق تعاون، نظارت، و جلوگیری از استبداد است (فیرحی، ۱۳۹۶ و امینی‌زاده، ۱۴۰۳).

ج) رویکرد نظری و ساختاری: پاره‌ای از متفکران، به‌ویژه در مطالعات تطبیقی، به تبیین بسترهای نظری تحزب پرداخته‌اند. این رویکرد، با تمرکز بر نسبت میان تحزب و نهادهای مدنی، تلاش دارد تا الگوی مطلوبی از حزب اسلامی ارائه دهد که هم با ساختارهای مدرن سازگار باشد و هم با ارزش‌های دینی تعارض نداشته باشد (شیخ‌زاده جوشانی و همکاران، ۱۴۰۲؛ سردارنیا، ۱۳۹۳).

۲. امکان اصلاح و اسلامی‌سازی تحزب

با وجود آسیب‌های ساختاری و فرهنگی تحزب در ایران، از جمله ناکامی در نهادینه‌سازی، باندگرایی، ضعف در شایسته‌سالاری، به نظر می‌رسد که امکان اصلاح و اسلامی‌سازی این نهاد وجود دارد. رویکرد سوم، یعنی تبیین نظری و بازسازی ساختاری، بیش از سایر رهیافت‌ها مقرون به صواب است؛ زیرا می‌کوشد ضمن حفظ کارکردهای مثبت، وجوه منفی را کاهش دهد (مسعودنیا، ۱۳۸۲؛ ارتگلی فراهانی و همکاران، بی‌تا).

۳. احزاب سیاسی و نقش واسطه‌گری در جامعه مدنی

در نظام‌های مدرن، احزاب سیاسی یکی از ارکان بنیادین جامعه مدنی محسوب می‌شوند. آنها از یک سو، مطالبات، نیازها، و خواست‌های جامعه را شناسایی و به حکومت منتقل می‌کنند، و از سوی دیگر، در شکل‌دهی به پاسخ‌های حکومت و ارائه آن به جامعه نقش‌آفرینی می‌کنند. این واسطه‌گری، در صورت تحقق اصول اخلاقی و دینی، می‌تواند به تقویت مشروعیت و کارآمدی نظام سیاسی منجر شود (اخوان کاظمی، ۱۳۸۸ و فیرحی، ۱۳۹۶).

مهم‌ترین هنجارها و رهیافت‌های مرسوم در نگرش به تحزب و تشکل در سطح کلاسیک و مدرن

جدول ۴. هنجارهای مرسوم در اندیشه سیاسی کلاسیک و مدرن

رهیافت	ویژگی‌ها	نسبت با تحزب و تشکل	نگرش و تصرف جوادآملی
کارکردگرایی	تحزب به‌مثابه نهاد تنظیم‌کننده رفتار سیاسی و تقویت همبستگی اجتماعی	حزب ابزاری برای انسجام و مشارکت در نظام سیاسی	همبستگی اجتماعی تنها ذیل ولایت‌فقیه مشروع است؛ بدون آن تحزب به تفرقه می‌انجامد
انتخاب عقلانی	افراد براساس منافع شخصی یا گروهی در احزاب مشارکت می‌کنند	حزب به‌مثابه ابزار تحقق منافع فردی یا جمعی	عقلانیت حقیقی منافع را در اطاعت از نظام اسلامی می‌بیند؛ منافع حزبی حرام است
لیبرالیسم سیاسی	تحزب به‌مثابه حق طبیعی شهروندان در رقابت آزاد	حزب نهادی برای رقابت قدرت در چهارچوب قانون	رقابت آزاد بدون محور ولایت به دوقطبی‌سازی و «حزب در برابر حزب» می‌انجامد و نامشروع است

رهیافت	ویژگی‌ها	نسبت با تحزب و تشکل	نگرش و تصرف جوادی‌آملی
جمهوری خواهی مدنی	تحزب در خدمت فضیلت عمومی و مشارکت فعال شهروندان	حزب باید اخلاق محور و در خدمت خیر عمومی باشد	فضیلت عمومی یعنی تبعیت از شریعت و ولایت؛ حزب بدون این محور به ریا و جناح‌سالاری می‌انجامد
سکولاریسم نهادی	تفکیک دین از سیاست؛ تحزب بدون پیوند با هدایت الهی	حزب نهادی عرفی و مستقل از دین و شریعت	حزب عرفی نمی‌تواند جایگزین «خدا و رسول» شود.

۴. رهیافت‌های کلام سیاسی شیعه نسبت به تحزب و تشکل

تحزب و تشکل، به‌عنوان یکی از سازوکارهای بنیادین در حکمرانی نوین، در اندیشه متفکران کلام سیاسی شیعه با رویکردهای متنوعی مواجه شده است.

جدول ۵. رهیافت‌های مرسوم در اندیشه سیاسی اسلامی نسبت به تحزب و تشکل

رهیافت	ویژگی‌ها	نسبت با تحزب و تشکل	نگرش و تصرف جوادی‌آملی
فقه سیاسی سنتی	تمرکز بر ولایت، بیعت، و اطاعت از امام یا ولی فقیه	تحزب به‌مثابه امری مشروط و گاه مظنون به تفرقه	محور ولایت باید معیار هر تشکلی باشد؛ هر تحزبی که ولایت را تضعیف کند حرام است
کلام سیاسی شیعی	تأکید بر امامت، عدالت، و هدایت الهی در سیاست	تشکل باید در خدمت ولایت و هدایت الهی باشد	هر تشکلی که این سه را نقض کند باطل است؛
فلسفه سیاسی اسلامی	عقلانیت، غایت‌گرایی، و سیاست مدینه فاضله	حزب مطلوب باید در خدمت تحقق خیر و عدالت باشد	حزب‌سالاری درمقابل ولایت انحراف از غایت سیاست اسلامی است
اجتهاد اجتماعی معاصر	بازخوانی نهادهای مدرن در پرتو عقل و نقل	تحزب مشروع است اگر در خدمت مصالح امت و اخلاق دینی باشد	حزب مشروع است اگر در خدمت مصالح امت و اخلاق دینی باشد+ بازخوانی با محوریت حفظ نظام اسلامی
عرفان اجتماعی	تأکید بر اخلاص، نیت، و تزکیه در کنش سیاسی	تشکل باید از ریا، قدرت‌طلبی و دنیاگرایی تهی باشد	تشکل باید از ریا، قدرت‌طلبی و دنیاگرایی تهی باشد+ اخلاص یعنی قدرت را برای خدا خواستن؛ هر حزب قدرت‌طلب ریاکارانه و نامشروع است

این رویکردها را می‌توان در سه دسته کلی طبقه‌بندی کرد: مخالفت، موافقت، و بازخوانی نظری مشروط. هر یک از این رهیافت‌ها، براساس مبانی معرفتی، کارکردهای اجتماعی، و برداشت‌های دینی خاصی شکل گرفته‌اند.

۱. رهیافت مخالف: نقد تحزب براساس متون دینی و کارکردهای منفی

برخی متکلمان سیاسی شیعه، با استناد به برخی آیات قرآن و تجربه‌های منفی حزبی، تحزب را پدیده‌ای مخل وحدت امت و اخلاق سیاسی دانسته‌اند. در این دیدگاه، حزب موجب سلب اراده فردی، ترجیح منافع جناحی بر مصالح عمومی، و مانع انتصاب افراد شایسته می‌شود. همچنین، برخی آیات قرآن مانند مجادله، ۱۹ و ۲۲، مانده، ۵۶، و قصص، ۸۱، به‌عنوان شواهدی بر نگاه منفی قرآن به حزب تلقی شده‌اند. نمونه بارز این دیدگاه را می‌توان در مواضع سنت‌گرایان حوزه‌های علمیه یافت که تحزب را عامل تفرقه و جناح‌بندی در امت اسلامی می‌دانند.

محمدتقی مصباح یزدی، از برجسته‌ترین متفکران فلسفه سیاسی اسلامی در دوران معاصر، با نگاهی انتقادی به مدل حزبی رایج، به بازخوانی مبانی ارتباط سیاسی در نظام اسلامی پرداخته است. وی ضمن تأکید بر ضرورت همکاری و هماهنگی میان نیروهای انقلابی، مدل حزبی را نه تنها ناکارآمد، بلکه ناسازگار با مبانی اسلامی می‌داند و خواستار طراحی الگوهای جایگزین براساس ارزش‌های دینی است (رجانیوز، ۱۳۸۸).

۱. نقد تاریخی و معرفتی مدل حزبی: مصباح یزدی در تحلیل تاریخی خود، منشأ تحزب در ایران را متأثر از الگوهای مارکسیستی و غربی می‌داند. «هنوز ما در این جهت پیشرفتی نکرده‌ایم که مدل‌های جدیدی برای ارتباط خودمان ابتکار کنیم» (رجانیوز، ۱۳۸۸).

مصباح یزدی با تمایز میان تنوری و عمل حزبی، معتقد است که هرچند برخی متفکران مانند شهید بهشتی، حزب را مصداقی از تعاون بر خیر دانسته‌اند؛ اما در عمل، احزاب به ابزار قدرت‌طلبی و تأمین منافع گروهی بدل شده‌اند (مصباح یزدی، ۱۳۹۳). مصباح یزدی با اشاره به تجربه غرب، تعهدات حزبی را صرفاً ابزاری برای اهداف سیاسی می‌داند که در نهایت به سلطه گروه‌های خاص منجر می‌شود. وی معتقد است که در این ساختار، مردم منشأ اثر نیستند؛ بلکه احزاب ابزار سلطه‌اند (مصباح یزدی، ۱۳۹۶). مصباح یزدی معتقد است که نه مدل فردی و نه مدل حزبی، هیچ‌یک اسلامی نیستند (رجانیوز، ۱۳۸۸).

۲. رهیافت موافق: حزب به مثابه نهاد مؤمنانه با کارکردهای مثبت

در مقابل، برخی متفکران شیعه با تأکید بر کارکردهای مثبت حزب، آن را نهادی قابل تطبیق با شریعت دانسته‌اند. این کارکردها شامل سازمان‌دهی نیروهای مؤمن، آموزش سیاسی، جلوگیری از استبداد، نظارت بر حکومت، رقابت سالم، و واسطه‌گری میان مردم و حاکمیت است. این دیدگاه، حزب را در خدمت امت‌سازی و تحقق عدالت اجتماعی می‌بیند.

در این رهیافت، سه رویکرد فرعی قابل شناسایی است: الف) استنباط مفهومی از واژگان دینی: برخی اندیشمندان، با استناد به واژگانی چون «حزب»، «فئه»، و «طائفه» در قرآن، مشروعیت مفهومی حزب را استخراج کرده‌اند. آیاتی مانند مجادله، ۲۲ («حِزْبَ اللَّهِ هُمُ الْعَالِيُونَ») و بقره، ۲۴۹، نمونه‌هایی از این استنباط‌اند.

ب) تطبیق کارکردهای حزب با آموزه‌های دینی: در این رویکرد، حزب با مفاهیمی چون «حسبه»، «امر به معروف و نهی از منکر»، و «سبقت در خیرات» تطبیق داده می‌شود. حزب مطلوب، نهادی است که در خدمت اصلاح اجتماعی و تحقق اخلاق دینی باشد.

ج) تبیین نظریه‌مند بسترهای دینی حزب: برخی متفکران مانند آیت‌الله جوادی‌آملی با تکیه بر عقلانیت دینی، اجتهاد اجتماعی، و سنت‌سازی، به بازخوانی نظری حزب پرداخته‌اند. در این نگاه، حزب نه ابزار قدرت، بلکه تجلی عقل و نقل در عرصه عمومی است (جوادی‌آملی، ۱۳۸۰ و آقاجانی، ۱۴۰۳).

۳. رهیافت بازخوانی مشروط: تقلیل آسیب‌ها و تقویت ظرفیت‌ها

در این رهیافت، حزب نه مطرود مطلق است و نه مقبول بی‌قید؛ بلکه نیازمند پالایش مفهومی و اصلاح ساختاری است. تلاش برای کاهش آسیب‌هایی مانند جناح‌گرایی، انحصارطلبی، و قدرت‌طلبی، و در مقابل، تقویت وجوه مثبت مانند مشارکت مؤمنانه، نظارت مردمی، و تربیت سیاسی، محور این دیدگاه است.

سیدمحمد بهشتی، از معماران فکری نظام جمهوری اسلامی، حزب را نه صرفاً یک ابزار سیاسی، بلکه تجلی‌ای از تعاون، ایمان، و سازمان‌یافتگی در مسیر تحقق جامعه اسلامی می‌دانست. در نگاه

او، حزب در نظام اسلامی باید بر پایه اعتماد، ایمان، و مسئولیت‌پذیری شکل گیرد: «حزب در نظام اسلامی، یعنی گرد هم آمدن و سازمان یافتن و سازمان پذیرفتن افرادی که همدیگر را می‌شناسند و به همدیگر اعتماد دارند، به اسلام معتقد هستند... می‌خواهند بر پایه حاکمیت اسلام، جامعه اسلامی را اداره کنند یا در اداره آن جامعه اسلامی سهیم گردند» (بهشتی، ۱۳۹۲، ص ۶۵).

بهشتی سازمان‌دهی را شرط بیدارسازی جامعه ایستا می‌دانست. از نظر او، هر چه ارگان‌های اجتماعی متنوع‌تر و شبکه ارتباطی میان افراد گسترده‌تر باشد، جامعه از پویایی و اعتماد بیشتری برخوردار خواهد بود (موسوی مقدم، ۱۳۸۵). بهشتی برای حزب اسلامی مجموعه‌ای از ویژگی‌های معرفتی، اخلاقی، و ساختاری برمی‌شمرد که آن را از احزاب قدرت‌طلب و بانندی متمایز می‌کند. در اندیشه بهشتی، تحزب نه تنها با عبادت منافات ندارد، بلکه می‌تواند مصداق تعاون بر خیر باشد. او حزب را «معبد» می‌نامد؛ زیرا در آن انسان‌ها برای تحقق ارزش‌های الهی گردهم می‌آیند (مهاجرنیا، ۱۳۸۸، ص ۴۶۲). بهشتی بر حفظ آزادی‌های انسان‌ساز درون حزب تأکید می‌کرد و معتقد بود که حزب باید بستری برای رشد افراد باشد، نه حذف آنها (طحان نظیف و داریوند، ۱۴۰۲، ص ۱۶۰).

با توجه به تحلیل‌های یادشده، دیدگاه آیت‌الله مصباح‌یزدی را می‌توان در قالب «رهیافت انتقادی با گرایش به مدل‌های جایگزین» طبقه‌بندی کرد. برخلاف بهشتی که در چهارچوب «رهیافت موافق مشروط» از تحزب دفاع می‌کند، مصباح‌یزدی با نقد معرفتی، ساختاری، و تاریخی، خواستار عبور از مدل حزبی و طراحی الگوهای جدید ارتباطی براساس ارزش‌های اسلامی است.

۵. تصرفات جوادی‌آملی در اسلام؛ تحزب و نهادهای اجتماعی

تحزب و تشکل، به‌عنوان دو نهاد بنیادین در نظام‌های سیاسی مدرن، در سنت اسلامی سابقه‌ای مستقیم ندارند. باوجوداین، اندیشه سیاسی اسلامی در مواجهه با این پدیده‌ها، واکنش‌های متنوعی از انکار تا بازتعریف ارائه داده است. آیت‌الله عبدالله جوادی‌آملی، به‌عنوان یکی از برجسته‌ترین متفکران معاصر در حوزه فلسفه، تفسیر و کلام اسلامی، در آثار خود به تصرف در هنجارهای رایج غربی و اسلامی در باره تحزب و تشکل پرداخته است. این تصرفات نه تنها نشان‌دهنده عمق نظری منظومه فکری ایشان‌اند، بلکه بستری برای بازاندیشی در نهادسازی دینی و مشارکت مؤمنانه در جوامع اسلامی فراهم می‌کنند.

۱. تصرف در هنجارهای غربی تحزب و تشکل

۱-۱. نقد مبانی معرفتی تحزب غربی

در گفتمان غربی، تحزب عمدتاً بر پایه عقلانیت ابزاری، رقابت قدرت، و منافع گروهی تعریف می‌شود. حزب در این چهارچوب، نهادی است برای سازمان‌دهی مطالبات سیاسی، بسیج رأی‌دهندگان، و کسب قدرت در ساختار دولت. جوادی‌آملی با نقد این مبانی، آن را فاقد پیوند با حقیقت، عدالت، و هدایت الهی می‌داند: «اگر حزب برای خدا باشد، حزب‌الله است؛ و اگر برای دنیا باشد، حزب‌الشیطان» (جوادی‌آملی، ۱۳۸۰، ص ۱۱۲). وی معتقد است که تحزب غربی، به دلیل فقدان غایت‌گرایی الهی، به نسبی‌گرایی ارزشی، قدرت‌طلبی، و تفرقه اجتماعی منجر می‌شود. در این نگاه، حزب نه ابزار هدایت، بلکه وسیله‌ای برای سلطه و رقابت ناسالم است.

۲-۱. تصرف مفهومی: بازتعریف حزب در پرتو قرآن

جوادی‌آملی با استناد به آیات قرآن، به بازتعریف مفهوم حزب می‌پردازد. در آیه ۲۲ سوره مجادله، «حزب‌الله» به‌عنوان گروهی مؤمن، صادق، و وفادار به حق معرفی می‌شود. ایشان این مفهوم را به‌مثابه الگوی مطلوب تشکل سیاسی در جامعه اسلامی معرفی می‌کند: حزب باید در خدمت حق، نه قدرت باشد. اعضای حزب باید اهل ایمان، اخلاق، و اخلاص باشند. هدف حزب باید تحقق عدالت، کرامت انسان، و هدایت الهی باشد. در این چهارچوب، حزب نه نهادی عرفی، بلکه تشکل مؤمنانه‌ای است که از عقلانیت دینی و اخلاق قرآنی تغذیه می‌کند.

۳-۱. نقد سکولاریسم نهادی

جوادی‌آملی با نقد سکولاریسم نهادی در نظام‌های حزبی غربی، تأکید می‌کند که سیاست بدون دین، به فساد، بی‌عدالتی، و بحران هویت منجر می‌شود. وی معتقد است که تفکیک دین از سیاست، موجب تهی شدن نهادهای اجتماعی از معنا و غایت می‌شود: «سیاست اگر از دین جدا شود، دیگر هدایت نیست؛ بلکه مدیریت قدرت است» (جوادی‌آملی، ۱۳۹۵، ص ۵۴). در این نگاه، تحزب سکولار، فاقد مشروعیت دینی است و باید با عقلانیت الهی جایگزین شود.

۲. تصرف در هنجارهای سنتی اسلامی درباره حزب

۲-۱. نقد نگاه سلبی به حزب در فقه سنتی

در سنت فقهی اسلامی، به‌ویژه در قرون اولیه، حزب گاه با تفرقه، نزاع جناحی، و بدعت هم‌معنا تلقی شده است. بسیاری از فقها، به‌ویژه در سنت اهل سنت، بر اصل «جماعت» و اطاعت از امام تأکید کرده‌اند و هرگونه تشکل مستقل را مظنون دانسته‌اند. جوادی‌آملی با حفظ اصول وحدت امت، به بازخوانی این نگاه می‌پردازد: - حزب اگر در خدمت هدایت الهی باشد، نه تنها مشروع، بلکه ضروری است. - تشکل باید با نیت قربت، عقلانیت دینی، و اخلاق قرآنی همراه باشد. - نهادسازی دینی، لازمه تحقق عدالت اجتماعی و مشارکت مؤمنانه است.

۲-۲. تصرف نهادی: سنت‌سازی از طریق تشکل‌های دینی

جوادی‌آملی با تأکید بر نقش نهادهای اجتماعی در تربیت و هدایت جامعه، به تأسیس و تقویت تشکل‌هایی مانند راهپیمایی روز قدس، دهه فجر، و اربعین می‌پردازد. این نهادها، به‌گمان وی، نمونه‌هایی از «سنت‌های صالحه» هستند که از عقل و نقل تغذیه می‌کنند و خود به سنت‌سازی می‌پردازند: «نهاد اجتماعی اگر از سنت صالحه تغذیه کند، خود به سنت‌سازی می‌پردازد و مشارکت را تعالی می‌بخشد» (جوادی‌آملی، ۱۳۹۵، ص ۵۴). در این نگاه، تشکل نه صرفاً ابزار سیاسی، بلکه نهاد تربیتی، اخلاقی، و ایمانی است.

۲-۳. بازتعریف مشارکت سیاسی

در منظومه فکری جوادی‌آملی، مشارکت سیاسی نه تنها مجاز، بلکه ضروری است؛ مشروط بر آنکه در چهارچوب هدایت الهی و عقلانیت دینی باشد. وی رأی اکثریت را در صورتی معتبر می‌داند که با شرع و عقلانیت هم‌خوانی داشته باشد: «رأی مردم محترم است، اما اگر برخلاف عقل و شرع باشد، حجیت ندارد» (جوادی‌آملی، ۱۳۹۸، ص ۸۷). این تصرف، مشارکت سیاسی را از سطح عرفی به سطح ایمانی ارتقا می‌دهد و آن را به کنشی اخلاقی و معرفتی تبدیل می‌کند.

۳. مبانی معرفتی تصرفات جوادی‌آملی

تصرفات جوادی‌آملی در هنجارهای تحزب، بر سه پایه معرفتی استوارند:

۱-۳. حکمت متعالیه: با تأثیر از فلسفه صدرایی، جوادی‌آملی سیاست را عرصه تحقق عقلانیت، عدالت، و غایت‌گرایی می‌داند. در این نگاه، حزب باید تجلی عقل صائب و عمل صالح باشد، نه ابزار قدرت‌طلبی؛

۲-۳. تفقه جامع: ایشان با تأکید بر «تفقه جامع»، تحزب را در چهارچوب فقه اجتماعی، اخلاق سیاسی، و مصالح امت تحلیل می‌کند. این رویکرد، امکان بازخوانی نهادهای مدرن در پرتو شریعت را فراهم می‌کند؛

۳-۳. قرآن‌گرایی: جوادی‌آملی قرآن را نه فقط منبع، بلکه منهج تحلیل سیاسی می‌داند. مفاهیمی مانند «حزب‌الله»، «امت وسط»، و «شورا» در آثار وی، مبنای بازتعریف تحزب و تشکیل‌اند.

تطبیق با چهارچوب نظری اسکینر: با بهره‌گیری از چهارچوب نظری اسکینر، تصرفات جوادی‌آملی را می‌توان به صورت جدول ۶ تحلیل کرد:

جدول ۶. تصرفات آیت‌الله جوادی‌آملی

مؤلفه	مصدق در آثار جوادی‌آملی
زمینه ذهنی	عقلانیت دینی، ولایت الهی، تفقه جامع
زمینه عینی	تجربه انقلاب اسلامی، مساله تحزب سکولار، نیاز به نهادسازی دینی
هنجارهای مرسوم	رقابت حزبی، سکولاریسم نهادی، نگاه سلبی فقهی
تصرفات زبانی	بازتعریف حزب، تأسیس نهادهای مؤمنانه، ارتقای مشارکت سیاسی به کنش ایمانی

آیت‌الله جوادی‌آملی، حزب را یکی از اجزای نهادهای اجتماعی می‌داند و در تحلیل خود از این مفهوم، به تعاریف کلاسیک نهاد اجتماعی اشاره می‌کند. به باور وی، نهاد اجتماعی نظامی نسبتاً پایدار و سازمان‌یافته از الگوهای رفتاری است که برخی کنش‌های مشابه را با هدف تأمین نیازهای اساسی جامعه دربرمی‌گیرد (کوئن، ص ۱۵۱)؛ همچنین نهاد را می‌توان خوشه‌ای از وظایف اجتماعی دانست که در قالب مجموعه‌ای از مؤسسات برای تحقق اهداف مشخص در جامعه شکل گرفته‌اند (مندراس، ص ۱۲۲).

وی برخی ویژگی‌های بنیادین نهاد را چنین برمی‌شمارد: تأمین نیازهای اجتماعی مشخص؛ تضمین ارزش‌های غایی اعضای نهاد؛ برخورداری از ثبات نسبی تا جایی که الگوهای رفتاری آن بخشی از فرهنگ جامعه می‌شود؛ و گستردگی بنیان‌های اجتماعی به نحوی که تغییر در آنها به تغییر در سایر نهادها منجر می‌شود. افزون‌براین، آرمان‌ها و اهداف نهاد باید مورد پذیرش بخش عظیمی از جامعه باشد؛ چه در آن مشارکت داشته باشند یا نه (تفسیر موضوعی، ج ۱۷، ص ۴۸).

در نگاه جوادی‌آملی، تشکل اجتماعی نه تنها امری مشروع، بلکه اقدامی دینی و اجتماعی است که ریشه در سنت انبیاء دارد. وی با استناد به سیره حضرت عیسی علیه السلام، تأکید می‌کند که آن حضرت در مواجهه با کفر آشکار دشمنان، برای دفاع از دین و تأثیرگذاری بر جامعه، به ایجاد تشکل، کادرسازی و تربیت حواریون همت گماشت؛ افرادی که هم خود خالص و پاک بودند و هم عامل تهذیب نفوس دیگران و راهنمای گم‌گشتگان فکری به سوی حق (تفسیر موضوعی، ج ۱۷، ص ۴۸-۴۹).

جوادی‌آملی با استناد به روایت امیرالمؤمنین علی علیه السلام: «الزُّمُوا السَّوَادَ الْأَعْظَمَ فَإِنَّ يَدَ اللَّهِ مَعَ الْجَمَاعَةِ»، بر این باور است که راه نجات از انحراف، پناه بردن به جمع خداجویان و مشارکت فعال در روابط اجتماعی جامعه دینی و ایجاد تشکل بزرگ اسلامی است (تسنیم، ج ۱۴، ص ۳۵۷). در تعریف حزب، وی آن را گروهی با هدف و انگیزه واحد می‌داند و به اقوال مختلف درباره واژه «حزب» اشاره می‌کند. برخی آن را جماعتی با شدت و غلظت می‌دانند، برگرفته از واژه «حزباء» به معنای زمین سخت (مقایس، ج ۲، ص ۵۵) و برخی دیگر معتقدند که «هدف‌داری» اصل معناست و شدت و فشار از لوازم آن است (التحقیق، ج ۲، ص ۲۲۲-۲۲۳). بنابراین، افزون‌بر وحدت هدف، عنصر شدت و صفت‌بندی نیز در مفهوم حزب نهفته است. وی از آیه «كُلُّ حِزْبٍ بِمَا لَدَيْهِمْ فَرِحُونَ» نتیجه می‌گیرد که مخاصمه و تقابل نیز در معنای حزب مستتر است (ادب فنای مقربان، ج ۳، ص ۷۴).

با این نگاه، جوادی‌آملی تحزب و برخورداری از تشکل‌های اجتماعی-سیاسی را برای پویایی و پایداری جامعه ضروری می‌داند؛ اما تأکید می‌کند که احزاب توحیدی باید محور حق و باطل را ذات الهی بدانند. در جهان‌بینی توحیدی، هر چیزی جز آنچه منسوب به خداوند است، باطل تلقی می‌شود. از این رو، انسان موحد باید در تمام کنش‌های فردی و اجتماعی، رضایت الهی را معیار قرار دهد (ادب فنای مقربان، ج ۳، ص ۷۴).

براساس این، وی معتقد است که معیارهای رقابت حزبی در جامعه اسلامی با جوامع دیگر تفاوت بنیادین دارد. احزاب توحیدی، همچون افراد جامعه اسلامی، حامل رسالت انبیاء هستند؛ باید هواداران خود را به سوی خدا دعوت کنند، اجرای احکام الهی و حاکمیت دین را هدف قرار دهند، و حب و بغض‌های حزبی را تنها بر محور دین تنظیم کنند. حتی اگر سخن حق از سوی حزب دیگر بیان شود، باید پذیرفته و حمایت شود (همان).

در این چهارچوب، رقابت‌ها و مخاصمه‌های حزبی در میان احزاب توحیدی جایگاهی ندارد؛ بلکه تعدد احزاب بی‌معنا خواهد بود و همه احزاب موحد راستین باید در کنار یکدیگر برای تحقق هدف واحد تلاش کنند. وی بسیاری از موضع‌گیری‌های سران احزاب را چیزی جز استعباد، بهره‌کشی و تفرعن نمی‌داند که هدفشان اطاعت کورکورانه دیگران است (همان، ص ۷۷). جوادی‌آملی با استناد به قرآن، انسان‌ها را به دو حزب تقسیم می‌کند: حزب الله و حزب شیطان. قرآن، رستگاری و پیروزی را از آن حزب الله می‌داند: «أَلَا إِنَّ حِزْبَ اللَّهِ هُمُ الْمُفْلِحُونَ»، «فَإِنَّ حِزْبَ اللَّهِ هُمُ الْغَالِبُونَ»؛ و فرجام حزب شیطان را جز خسران و آتش نمی‌داند: «أَلَا إِنَّ حِزْبَ الشَّيْطَانِ هُمُ الْخَاسِرُونَ» (همان، ص ۷۸).

رابطه حزب و مشارکت سیاسی در کلام سیاسی آیت‌الله جوادی‌آملی، بر پایه مبانی عقلانی، قرآنی و کلامی وی، رابطه‌ای مشروط، اخلاق‌محور و هدفمند است. ۱. حزب به‌مثابه ابزار عقلانی برای تحقق مشارکت مشروع: جوادی‌آملی حزب را در صورتی مشروع می‌داند که در خدمت «حق» و «عدالت» باشد، نه ابزار قدرت‌طلبی یا تفرقه. حزب مطلوب در نگاه وی، حزبی است که براساس عقلانیت دینی، اخلاق قرآنی، و هدف‌مندی الهی شکل گیرد (جوادی‌آملی، ۱۳۷۵). مشارکت سیاسی از طریق حزب، زمانی پذیرفته است که با نیت قربت، هدایت الهی، و رعایت مصالح عمومی همراه باشد. «اگر حزب برای خدا باشد، حزب الله است؛ و اگر برای دنیا باشد، حزب الشیطان» (جوادی‌آملی، ۱۳۸۰، ص ۱۱۲).

۲. مشارکت سیاسی در چهارچوب مردم‌سالاری دینی: در منظومه فکری جوادی‌آملی، مشارکت مردم در امور سیاسی نه‌تنها مجاز، بلکه ضروری است؛ مشروط بر آنکه در چهارچوب هدایت الهی و عقلانیت دینی باشد. وی رأی اکثریت را در صورتی معتبر می‌داند که با شرع و عقلانیت همخوانی داشته باشد (آقاجانی، ۱۴۰۲). «رأی مردم محترم است، اما اگر برخلاف عقل و شرع باشد، حجیت ندارد» (جوادی‌آملی، ۱۳۹۸، ص ۸۷).

۳. تحزب و نهادسازی اجتماعی در خدمت مشارکت مؤمنانه: جوادی‌آملی بر نقش نهادهای اجتماعی دینی مانند راهپیمایی روز قدس، دهه فجر، و اربعین در تقویت مشارکت سیاسی تأکید دارد. این نهادها، به‌پندار وی، سنت‌های صالحه‌ای هستند که مشارکت مؤمنانه را نهادینه می‌کنند (ایسنا، ۱۴۰۴). «نهاد اجتماعی اگر از سنت صالحه تغذیه کند، خود به سنت‌سازی می‌پردازد و مشارکت را تعالی می‌بخشد» (جوادی‌آملی، ۱۳۹۵، ص ۵۴).

جدول ۷. تصرفات جوادی‌آملی در هنجارهای مرسوم

نوع تصرف	هنجار مرسوم مورد تصرف	تصرف جوادی‌آملی	ارجاع کلیدی
انکاری	تحزب سکولار و لیبرال غربی	رد جدایی دین از سیاست؛ حزب سکولار = حزب الشیطان	۱۳۸۰؛ ۱۳۸۳، ص ۱۸، ۳۳؛ ۱۳۸۴، ص ۱۵۴
انکاری	قدرت‌طلبی و رقابت جناحی	حزب برای دنیا = حزب الشیطان؛ باید برای خدا و هدایت باشد	۱۳۸۰، ص ۱۱۲
انکاری	نگاه سلبی مطلق سنتی به تحزب	تحزب فی نفسه بد نیست؛ «حزب‌الله» در قرآن الگوی مثبت است	مجادله، ۲۲
انکاری	تفسیر دلخواه و دین حداقلی	مردود؛ ناتوان از تمدن‌سازی و نهادسازی پویا	۱۳۸۶، ص ۱۰۸
اثباتی	حزب به‌مثابه ابزار قدرت	بازتعریف به حزب مؤمنانه، تحت ولایت، در خدمت حق و عدالت	مجادله، ۲۲؛ ۱۳۷۸، ج ۶، ص ۲۱۲
اثباتی	مشارکت سیاسی عرفی	ارتقا به کنش مؤمنانه با نیت قربت و همخوانی با شرع	۱۳۹۸، ص ۸۷
اثباتی	نهادسازی عرفی یا جناحی	تأسیس سنت‌های صالحه نهادین به‌مثابه تشکل میلیونی بدون ساختار سکولار	۱۳۹۵، ص ۵۴
اثباتی	شورا بدون چهارچوب ولایی	شورا در سایه ولایت معصوم/فقیه؛ احزاب ابزار اجرای شورا تحت نظارت ولایت	شوری، ۳۸؛ آل‌عمران، ۱۵۹
اثباتی	تعدد احزاب بدون قید	مجاز تنها در چهارچوب وحدت اسلامی و بدون پلورالیسم معرفتی	۱۳۸۳، ص ۱۸۵

تصرفات جوادی‌آملی تحزب را از ابزار قدرت (هنجار غربی) یا پدیده مطرود (هنجار سنتی سلبی) به «تشکل مؤمنانه ولایی» تبدیل می‌کند که ویژگی‌هایش عبارت‌اند از: نیت الهی، نظارت ولایت

فقیه، اخلاق‌محوری، سنت‌سازی و خدمت به وحدت امت و تمدن اسلامی. این الگو، پاسخ عملی جوادی‌آملی به چالش‌های جناحی و سکولار ایران معاصر است و ظرفیت نهادسازی دینی پویا را نشان می‌دهد.

نتیجه‌گیری

تحلیل کلام سیاسی آیت‌الله جوادی‌آملی درباره تحزب و تشکل، با تکیه بر چهارچوب نظری هرمنوتیکی اسکینر، نشان می‌دهد که منظومه فکری ایشان واجد ظرفیت‌های مفهومی، معرفتی و نهادی‌ای است که می‌تواند به بازسازی نهادهای سیاسی در جوامع اسلامی کمک کند. جوادی‌آملی نه تنها به نقد هنجارهای رایج غربی و اسلامی درباره تحزب می‌پردازد، بلکه با تصرف در آنها، الگوی نوینی از تشکل مؤمنانه، عقلانی و اخلاق‌محور ارائه می‌دهد.

آیت‌الله جوادی‌آملی، با تصرف در هنجارهای غربی و اسلامی تحزب و تشکل، منظومه‌ای نوین از کلام سیاسی اسلامی ارائه می‌دهد که در آن، حزب و نهاد اجتماعی نه ابزار قدرت، بلکه تجلی عقل، نقل، و هدایت الهی‌اند. این منظومه، با تکیه بر عقلانیت دینی، تفقه جامع، و قرآن‌گرایی، زمینه‌ای برای نهادسازی مؤمنانه و مشارکت اخلاقی در جامعه اسلامی فراهم می‌کند. در این مقاله، ابتدا با تبیین چهارچوب نظری اسکینر، نشان داده شد که فهم دقیق متون سیاسی مستلزم بازسازی زمینه‌های ذهنی و عینی مؤلف، شناخت هنجارهای مرسوم، و تحلیل کنش‌زبانی اوست. این چهارچوب، امکان تحلیل منظومه فکری جوادی‌آملی را نه به‌مثابه مجموعه‌ای از گزاره‌های انتزاعی، بلکه به‌عنوان کنش‌های زبانی در بستر تاریخی و اجتماعی خاص فراهم کرد.

در بخش‌های بعدی، زمینه‌های عینی تحزب در آثار جوادی‌آملی بررسی شد. تجربه انقلاب اسلامی، چالش‌های مردم‌سالاری دینی، ظهور احزاب سکولار، و نیاز به نهادسازی دینی، از جمله عواملی بودند که بستر اجتماعی و تاریخی تصرفات ایشان را شکل دادند. در این بستر، جوادی‌آملی تحزب را نه صرفاً امری سیاسی، بلکه پدیده‌ای معرفتی، اخلاقی و ایمانی تلقی می‌کند که باید در خدمت هدایت الهی و مصالح امت باشد. زمینه‌های ذهنی منظومه فکری ایشان نیز بر سه پایه فلسفی، فقهی و قرآنی استوار بودند. تأثیرپذیری از حکمت متعالیه، تفقه جامع، و قرآن‌گرایی، موجب شد که جوادی‌آملی سیاست را

نه عرصه قدرت، بلکه میدان تحقق عقلانیت، عدالت و کرامت انسان بدانند. در این چهارچوب، حزب مطلوب حزبی است که با ولایت الهی، عقل صائب، و اخلاق قرآنی پیوند داشته باشد.

در ادامه، هنجارهای مرسوم در اندیشه سیاسی غربی و اسلامی درباره تحزب و تشکل بررسی شد. در گفتمان غربی، حزب نهادی برای رقابت قدرت، سازماندهی منافع گروهی، و مدیریت سیاسی است که عمدتاً بر پایه سکولاریسم نهادی و عقلانیت ابزاری شکل گرفته است. در سنت اسلامی نیز، تحزب گاه با تفرقه، نزاع جناحی، و بدعت هم معنا تلقی شده و نگاه سلبی به آن غالب بوده است. جوادی آملی در برابر این هنجارها، موضعی تصرف‌گرانه اتخاذ می‌کند و با بازتعریف مفاهیم، الگوی جدیدی از تشکل دینی ارائه می‌دهد. تصرفات جوادی آملی در هنجارهای غربی، شامل نقد سکولاریسم، بازتعریف حزب در پرتو آیات قرآن، و ارتقای مشارکت سیاسی به کنش ایمانی بود. ایشان با استناد به مفاهیمی مانند «حزب‌الله» و «امت وسط»، حزب را نهادی مؤمنانه، اخلاق‌محور و هدایت‌گر معرفی می‌کند که باید در خدمت حق و عدالت باشد، نه ابزار قدرت‌طلبی و رقابت جناحی. در برابر هنجارهای سنتی اسلامی نیز، جوادی آملی با حفظ اصول وحدت امت، به بازخوانی فقه سیاسی می‌پردازد.

در مجموع، منظومه فکری جوادی آملی درباره تحزب و تشکل، واجد ویژگی‌هایی است که آن را از رهیافت‌های رایج متمایز می‌کند: غایت‌گرایی الهی: حزب باید در خدمت تحقق حق، عدالت، و هدایت الهی باشد؛ عقلانیت دینی: تحزب باید بر پایه عقل صائب، اجتهاد اجتماعی، و مصالح امت شکل گیرد؛ اخلاق‌محوری: نیت، اخلاص، و تقوا باید در کنش حزبی لحاظ شود؛ ولایت‌محوری: حزب مطلوب باید با ولایت الهی و هدایت شرعی پیوند داشته باشد؛ سنت‌سازی: نهادهای اجتماعی باید از سنت‌های صالحه تغذیه شوند و خود به سنت‌سازی بپردازند. این ویژگی‌ها، تحزب را از سطح عرفی و ابزاری به سطح ایمانی و معرفتی ارتقا می‌دهند و آن را به‌مثابه کنش مؤمنانه در جامعه اسلامی بازتعریف می‌کنند.

می‌توان گفت که تصرفات جوادی آملی در هنجارهای تحزب و تشکل، الگویی برای نهادسازی دینی، مشارکت اخلاقی، و بازتعریف سیاست در پرتو عقلانیت الهی ارائه می‌دهد. این الگو، می‌تواند مبنایی برای بازاندیشی در ساختارهای حزبی در جوامع اسلامی باشد و زمینه‌ای برای تحقق مردم‌سالاری دینی، عدالت اجتماعی، و کرامت انسانی فراهم کند.

منابع

- ابن فارس، احمد بن فارس. (بی تا). معجم مقاییس اللغة (ج. ۲، ص. ۵۵). تحقیق عبدالسلام محمد هارون.
- اخوان کاظمی، بهرام (۱۳۸۸). حزب و تحزب در اندیشه اسلامی. فصلنامه فقه و اصول، ۸۲، ۱۱-۴۲.
- اخوان کاظمی، بهرام (۱۳۹۶). علل ناکارآمدی احزاب سیاسی در ایران. تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی.
- امیری، فرزاد. (۱۳۹۱). بررسی مباحث کلام اجتماعی آیت‌الله جوادی‌آملی [پایان‌نامه کارشناسی ارشد]. قم: پژوهشگاه معارج
- ایرنا. (۱۳۷۸). گزارش سخنان آیت‌الله مصباح‌یزدی در موضوع فلسفه سیاسی اسلام و تحزب. [بازیابی از <https://www.irna.ir>].
- ایوبی، حجت‌الله (۱۳۷۹). از پیکارهای خشن سیاسی تا رقابت‌های آرام حزبی: بررسی فرایند تحزب در جوامع غربی، تهران: سروش (انتشارات صدا و سیما).
- آقاجانی، علی (۱۴۰۲). بررسی تطبیقی مسائل کلام سیاسی از دیدگاه جوادی‌آملی و مجتهد شبستری. جستارهایی در فلسفه و کلام، ۵۵(۲)، ۱۷۷-۲۰۱.
- آقاجانی، علی (۱۴۰۳). بررسی جریان‌های فکری مؤثر در تکوین نگرش کلامی-سیاسی آیت‌الله جوادی‌آملی. آینه معرفت، ۲۴(۳)، ۱-۲۲.
- آل‌سیدغفور، سید سجاد. (۱۳۹۹). گزاره‌های قرآنی مرجع امنیت سیاسی افراد. سیاست متعالیه، ۸(۲۹)، ۳۷-۵۴.
- بنگسون، یسپر (۱۴۰۳). سازوکار حزبی. ترجمه زهره رحیمی. تهران: انتشارات حزب اراده ملت.
- بهشتی، سید محمد. (۱۳۹۲). حق و باطل. تهران: نشر بقیعه.
- تبریزی، حسن (۱۳۷۱). علل ناپایداری احزاب سیاسی در ایران. تهران: مرکز نشر بین‌الملل.
- تحزب و توسعه سیاسی (۱۳۷۷). خلاصه مقالات همایش تحزب و توسعه سیاسی. تهران: وزارت کشور، دفتر مطالعات و تحقیقات سیاسی.

- تهرانی، محمد مهدی. (۱۳۸۹، ۲۸ تیر). بازخوانی مواضع صریح آیت الله مصباح یزدی در مورد تحزب. مشرق نیوز. <https://www.mashreghnews.ir/news/756>
- جاوید، فرهنگ (۱۳۹۳). بنیادهای اندیشه سیاسی مدرن، ترجمه فیروزمند. تهران: آگه
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۰). تفسیر تسنیم، جلد ۲. قم: مرکز نشر اسراء.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۷۶). تسنیم: تفسیر قرآن کریم (ج ۱). قم: مرکز نشر اسراء.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۰). ادب فنای مقربان (شرح زیارت جامعه کبیره) (ج ۳). قم: مرکز نشر اسراء.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۹۵). ولایت فقیه: ولایت فقاها و عدالت. قم: مرکز نشر اسراء.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۹۷). تفسیر موضوعی قرآن: جامعه در قرآن (ج ۱۷). قم: مرکز نشر اسراء.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۹۸). تسنیم: تفسیر قرآن کریم (ج ۱۴). قم: مرکز نشر اسراء.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۷۸). تفسیر تسنیم. ج ۱، قم: اسراء.
- جوادی آملی، عبدالله (۲۰۰۱/۱۳۸۰). سخنرانی‌ها و پیام‌ها. قم: اسراء.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۲). تفسیر تسنیم، جلد ۲. قم: نشر اسراء.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۳ الف). دین شناسی، تحقیق محمدرضا مصطفی پور، چاپ سوم. قم: اسراء.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۳ ب). نسبت دین و دنیا. تحقیق علیرضا روغنی موفق. چاپ سوم، قم: اسراء.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۴). حیات حقیقی انسان در قرآن. تفسیر موضوعی. ج ۱۵، چاپ دوم، قم: اسراء.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۴ ب). تفسیر انسان به انسان. تحقیق محمدحسین الهی زاده. قم: اسراء.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۵). سروش هدایت (مجموعه پیام‌های حضرت آیت الله جوادی آملی)، تحقیق سید محمود صادقی، ج ۲، قم: اسراء.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۶). تفسیر تسنیم، جلد ۷. قم: نشر اسراء.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۶). فلسفه حقوق بشر. تحقیق سید ابوالقاسم حسینی ژرفا. چاپ پنجم، قم: اسراء.

- جوادی‌آملی، عبدالله (۱۳۸۶ الف). سرچشمه اندیشه. جلد ۴، چاپ دوم، قم: اسراء.
- جوادی‌آملی، عبدالله (۱۳۸۶ ب). شریعت در آینه معرفت، تحقیق حمید پارسانیا. چاپ پنجم، قم: اسراء.
- جوادی‌آملی، عبدالله (۱۳۸۶ ج). منزلت عقل در هندسه معرفت دینی، تحقیق احمد واعظی. قم: اسراء.
- جوادی‌آملی، عبدالله (۱۳۸۷). امام مهدی موجود موعود. چاپ ۳، قم: اسراء.
- جوادی‌آملی، عبدالله (۱۳۸۷ الف). مهر استاد، سیره علمی و عملی استاد جوادی‌آملی (دام‌ظله). چاپ چهارم، قم: اسراء.
- جوادی‌آملی، عبدالله (۱۳۸۷ ب). انتظار بشر از دین، تحقیق محمدرضا مصطفی‌پور. چاپ پنجم، قم: اسراء.
- جوادی‌آملی، عبدالله (۱۳۸۸). ادب فنای مقربان، تحقیق محمد صفایی. ج ۶، قم: اسراء.
- جوادی‌آملی، عبدالله (۱۳۸۸). نسیم اندیشه، تحقیق سید محمود صادقی. ج ۳، قم: اسراء.
- جوادی‌آملی، عبدالله (۱۳۸۹). ولایت فقیه؛ ولایت فقاها و عدالت. قم: نشر اسراء.
- جوادی‌آملی، عبدالله (۱۳۹۰). تفسیر تسنیم، جلد ۱۵. قم: نشر اسراء.
- جوادی‌آملی، عبدالله (۱۳۹۱). مفاتیح الحیات. قم: بنیاد بین‌المللی علوم و حیانی اسراء.
- جوادی‌آملی، عبدالله (۱۳۹۲). تفسیر موضوعی قرآن، جلد ۱۷. قم: نشر اسراء.
- جوادی‌آملی، عبدالله (۱۳۸۸ ب). جامعه در قرآن (تحقیق: مصطفی خلیلی). چاپ دوم. قم: نشر اسراء.
- حاجی کریم‌نظری، جعفر (۱۳۸۴). تحزب و شکل. تهران: نظری.
- حیدری، مردان (۱۳۹۸). درآمدی بر جامعه‌شناسی تحزب در ایران پس از انقلاب اسلام. تهران: نگارستان اندیشه.
- خامنه‌ای، سیدعلی (۱۳۵۹). وحدت و تحزب. تهران: حزب جمهوری اسلامی، دفتر مرکزی.
- خبر آنلاین. (۱۳۸۸). گزارش مصاحبه و بیانات آیت‌الله مصباح‌یزدی در موضوع تحزب و قدرت طلبی.

- خوش بیان سروستانی، امین، و ماهر، مهرو. (۱۳۹۵). بررسی جایگاه تحزب در اندیشه شهید بهشتی. مطالعات علوم سیاسی، حقوق و فقه، ۲(۱/۲)، ۱-۶.
- دوورژه، موریس (بی‌تا). احزاب سیاسی، ترجمه رضا علومی، بی‌جا: بی‌تا.
- ذوالفقاری، محمد. (۱۳۹۱). حزب از منظر اندیشه سیاسی اسلامی: رویکرد کلامی، فقهی و فلسفی. معرفت، ۲۱(۱۷۲)، ۴۷-۶۸.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد (۱۴۱۲ق/۱۹۹۲). مفردات الفاظ القرآن. بیروت: دار العلم.
- رجانپوز. (۱۳۸۸). [گزارش بیانات آیت‌الله مصباح‌یزدی در موضوع حزب‌الله و حزب‌الشیطان].
- رجانپوز. (۱۳۸۸، ۱۴ شهریور). متن کامل سخنان آیت‌الله مصباح: ضرورت پژوهش درباره مدل ارتباطی. <https://www.rajanews.com/news/20354>
- سالمی قمصری، مرتضی. (۱۳۸۶). موانع فرهنگی تحزب در ایران (دوره اول تحزب، ۱۳۰۴-۱۲۸۸ش). فصلنامه علوم اجتماعی، (۳۷)، ۳۹-۷۱.
- سجادی، عبدالقیوم (۱۳۸۲). مبانی تحزب در اندیشه سیاسی اسلام، عبدالقیوم سجادی؛ ویراستار ایوب زارعی؛ تهیه و تحقیق مرکز مطالعات و تحقیقات اسلامی، پژوهشکده اندیشه سیاسی اسلام. قم: بوستان کتاب قم.
- سجادی، عبدالقیوم (۱۳۸۲). مبانی تحزب در اندیشه سیاسی اسلام. قم: بوستان کتاب.
- سردارنیا، خلیل اله. (۱۳۹۳). تحلیل جامعه‌شناختی نهادینه نشدن و ناکامی تحزب در ایران از انقلاب مشروطه تا به امروز. پژوهش‌های تاریخی، ۶(۴)، ۴۳-۵۶.
- سی مولر. ولفگانگ (۱۴۰۲). حکمرانی حزبی و دموکراسی حزبی، ترجمه علی باقری دولت‌آبادی. تهران: انتشارات تیسرا.
- شاهدی، مظفر (۱۴۰۱). تحزب و سیاست‌ورزی حزبی در ایران (۱۲۸۵-۱۳۶۸). تهران: پژوهشکده امام خمینی علیه السلام و انقلاب اسلامی.
- صادقی، رضا (۱۴۰۳). آسیب‌شناسی تحزب در بستر فرهنگ سیاسی ایران، رشت: انتشارات دولتمرد.
- طحان‌نظیف، هادی، و داریوند، محمد صادق (۱۴۰۲). واکاوی جایگاه حزب و آزادی تحزب در نظام اسلامی با تأکید بر اندیشه شهید بهشتی. حکومت اسلامی، ۲۸(۴)، ۱۴۳-۱۷۲.

صورت‌بندی رابطه اسلام با حزب و نهادهای اجتماعی در کلام سیاسی آیت‌الله جوادی‌آملی ۲۰۹

- طحان‌نظیف، هادی، و داریوند، محمدصادق. (۱۴۰۲). تحلیل مفهوم و ابعاد «قانون» در پرتو اندیشه‌های شهید آیت‌الله دکتر بهشتی رحمته‌الله علیه. پژوهشنامه حقوق اسلامی، ۲۴(۱)، ۱-۳۳.
- عباس‌تبار، رحمت، و زارع‌پور نقیعی، محمد (۱۳۹۸). همگرایی عقل و سیاست در حکمت متعالیه جوادی‌آملی براساس نظریه هرمنوتیک اندیشه شناسانه اسکینر. انسان‌پژوهی دینی، ۱۶(۴۲)، ۲۰۱-۲۱۹
<https://sid.ir/paper/219930/fa>
- علویان، مرتضی، و زارع‌پور، محمد (۱۳۹۷). اقتضائات حضور عقل برهانی در معرفت سیاسی آیت‌الله جوادی‌آملی، معرفت سیاسی، سال دهم، شماره ۲ (پیاپی ۲۰). ۵-۲۱.
- غفاری مرندی، سارا (۱۳۹۵). تحولات تاریخی تشکیل حزب در پیشینه ایران. تهران: سبزرایان گس تر.
- غفاری، ابوالفضل (۱۴۰۰). تحلیلی از حزب و حزب در تاریخ معاصر ایران. قم: دانشگاه باقرالعلوم (ع).
- فراهنگی، محمد (۱۳۸۷). فرهنگ عربی-فارسی، جلد ۲. تهران: انتشارات اسلامی.
- فیرحی، داود (۱۳۹۶). فقه و حکمرانی حزبی. تهران: نشر نی.
- کاکویی دینکی، عیسی (۱۴۰۰). حزب‌گرایی. تهران: به‌اندیش.
- کوئن، بروس. (بی تا). مبانی جامعه‌شناسی (ترجمه محسن ثلاثی). تهران: انتشارات فرهنگ معاصر.
- مجتبی‌زاده، علی (۱۳۹۹). اندیشه سیاسی حضرت آیت‌الله جوادی‌آملی براساس نظریه بحران. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه باقرالعلوم رحمته‌الله علیه. قم. بازیابی شده از پایگاه اشتراک دانش دانشگاه باقرالعلوم.
- مجتبی‌زاده، علی. (۱۳۸۹). اندیشه سیاسی حضرت آیت‌الله جوادی‌آملی [پایان‌نامه کارشناسی ارشد]. دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم، قم
- مسعودنیا، حسین. (۱۳۸۲). درآمدی بر چالش‌های حزب و پیامدهای آن در ایران. (e۱۲۳۹۵۹). فصلنامه علمی راهبرد، ۱۱(۳)، ۱۳۸-۱۵۰.
- مصباح‌یزدی، محمدتقی (۱۳۹۳). [بیانات در روزنامه شرق، ۴ شهریور ۱۳۹۳، موضوع حزب از نگاه مصباح‌یزدی].

- مصباح‌یزدی، محمدتقی. (۱۳۹۳، ۱۱ بهمن). تعاون بر کار خیر مورد تأیید اسلام است؛ خواه عنوان حزب داشته باشد یا خیر. پایگاه اطلاع‌رسانی آیت‌الله مصباح‌یزدی. <https://mesbahyazdi.ir/az/node/5411>
- مصباح‌یزدی، محمدتقی. (۱۳۹۶). [بیانات در موضوع مدل حزبی و نقد تحزب غربی]. قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره).
- مصطفوی، حسن. (۱۳۶۰). التحقيق فی کلمات القرآن الکریم (ج ۲، صص ۲۲۲-۲۲۳). تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- مظاهری، علی اکبر. (۱۳۹۵، ۱۶ مرداد). حزب از منظر دو آیت‌الله: مطالعه تطبیقی تحزب در منظومه فکری شهید بهشتی و آیت‌الله مصباح‌یزدی. خردنامه همشهری، (۱۴۲).
- معین، محمد (۱۳۸۸). فرهنگ معین. تهران: امیرکبیر
- مندراس، هانری، و گورویچ، ژرژ. (۱۳۵۴). مبانی جامعه‌شناسی همراه با: تاریخ مختصر جامعه‌شناسی (ترجمه باقر پرهام). تهران: انتشارات امیرکبیر.
- منصورنژاد، محمد (۱۳۹۰). سیری در اندیشه سیاسی آیت‌الله جوادی آملی. قم: جوان پویا
- موسوی مقدم، رحمت‌الله. (۱۳۸۵). آزادی‌های اجتماعی در نگاه شهید بهشتی. فصلنامه مطالعات انقلاب اسلامی، ۲ (۴ و ۵)، ۱۷۱-۱۸۷.
- مهاجرنیا، محسن (۱۳۹۸). درآمدی بر فقه تحزب در نظام اسلامی، قم: مؤسسه آموزش عالی غیر دولتی - غیر انتفاعی طلوع مهر.
- مؤمنی‌راد، علی (۱۳۷۹). پیشینه و مبانی تحزب در ایران و اسلام. کتاب ماه، ۳۶ و ۳۷، ۲۳-۲۴.
- نادری، مهدی. (۱۴۰۰). تحلیل انتقادی مبانی نظریه آزادی در دیدگاه آیزایا برلین (با تأکید بر آرای علامه جوادی آملی). سیاست متعالیه، ۹ (۳۳)، ۲۷-۴۶.
- نصری اشرفی، جهانگیر (۱۳۹۹). دانشنامه تبرستان و مازندران، ج ۳. تهران: نشرنی
- نقیب‌زاده، احمد (۱۳۹۷). احزاب سیاسی و گروه‌های ذی نفوذ. تهران: قومس.
- همتی، زهره، مسعودنیا، حسین، و درویشی سه‌تلانی، فرهاد. (۱۴۰۲). کاربست روش تحلیل لایه‌ای علت‌ها در تحلیل کژکارکردی احزاب سیاسی در ایران (۱۲۸۵-۱۴۰۰). [فصلنامه مرتبط، منتشرشده در Civilica].

- یزدان‌پناه لموکی، طیار (۱۳۸۷). تاریخ مازندران باستان، ج ۳. تهران: نشر چشمه.
- یوسفی، جمشید، طالبی‌دارابی، باقر، و بیگدلی، علی (۱۴۰۳). تحزب و سرمایه معنوی در ایران بعد از انقلاب. فصلنامه سیاست متعالیه، ۱۱(۲)، ۵۵.

References

- Akhvān Kāzīmī, B. (1388 H.sh./2009). *Ḥizb wa taḥazzub dar andīshih-i Islāmī* [Party and partisanship in Islamic thought]. *Faṣlnāmih-i Fiqh wa Uṣūl*, 82, 11-42. [In Persian]
- Akhvān Kāzīmī, B. (1396 H.sh./2017). 'Ilal-i nākārāmādī-yi aḥzāb-i siyāsī dar Īrān [Causes of the ineffectiveness of political parties in Iran]. Tehran: Markaz-i Asnād-i Inqilāb-i Islāmī. [In Persian]
- Āl Sayyid Ghafūr, S. S. (1399 H.sh./2020). Guzārihhā-yi Qur'ānī-yi marja'-i amniyyat-i siyāsī-yi afrād [Quranic propositions as a reference for individuals' political security]. *Siyāsāt-i Mutā'aliyah*, 8(29), 37-54. [In Persian]
- Almond, G. A., Powell, G. B., Dalton, R. J., & Strøm, K. (2008). *Comparative politics today: A world view* (9th ed.). Pearson/Longman.
- Amīrī, F. (1391 H.sh./2012). *Barrasī-yi mabāḥiṣ-i kalām-i ijtimā'ī-yi Āyatullāh Javādī Āmulī* [An examination of social theological discussions of Ayatollah Javadi Amoli] (Master's thesis). Qom: Pizhūhishgāh-i Ma'ārij. [In Persian]
- Aqājānī, 'A. (1402 H.sh./2023). *Barrasī-yi taṭbīqī-yi masā'il-i kalām-i siyāsī az dīdgāh-i Javādī Āmulī wa Mujtahid Shabistārī* [A comparative study of political theology issues from the perspective of Javadi Amoli and Mojtahed Shabestari]. *Justārḥā-yī dar Falsafih wa Kalām*, 55(2), 177-201. [In Persian]
- Aqājānī, 'A. (1403 H.sh./2024). *Barrasī-yi jarayānhā-yi fikrī-yi mu'aththir dar takwīn-i nigarish-i kalāmī-siyāsī-yi Āyatullāh Javādī Āmulī* [An examination of the intellectual currents influencing the formation of Ayatollah Javadi Amoli's theological-political outlook]. *Āyinih-i Ma'rifat*, 24(3), 1-22. [In Persian]
- Bengtsson, J. (1403 H.sh./2024). *Sāzukār-i ḥizbī* [Party mechanisms] (Z. Raḥīmī, Trans.). Tehran: Intishārāt-i Ḥizb-i Irādih-i Millat. [In Persian]
- Bihishtī, S. M. (1392 H.sh./2013). *Ḥaqq wa bāṭil* [Right and wrong]. Tehran: Nashr-i Buq'ah. [In Persian]
- Duverger, M. (1954). *Political parties: Their organization and activity in the modern state*. Wiley.

- Duverger, M. (n.d.). *Aḥzāb-i siyāsī* [Political parties] (R. 'Ulūmī, Trans.). [In Persian]
- Farāhangī, M. (1387 H.sh./2008). *Farhang-i 'Arabī-Fārsī* [Arabic-Persian dictionary] (Vol. 2). Tehran: Intishārāt-i Islāmī. [In Persian]
- Fīrhī, D. (1396 H.sh./2017). *Fiqh wa ḥukmrānī-yi ḥizbī* [Jurisprudence and party governance]. Tehran: Nashr-i Ney. [In Persian]
- Ghaffārī Marandī, S. (1395 H.sh./2016). *Taḥawwulāt-i tārikhī dar shaklgīrī-yi taḥazzub dar paszamīnih-i Īrān* [Historical developments in the formation of partisanship in Iran's background]. [n.p.]: Sabz Rāyān Gustar. [In Persian]
- Ghaffārī, A. (1400 H.sh./2021). *Taḥlīl-i ḥizb wa taḥazzub dar tārikh-i mu'aṣir-i Īrān* [An analysis of party and partisanship in contemporary Iranian history]. Qom: Dānishgāh-i Bāqir al-'Ulūm. [In Persian]
- Ḥājī Karīm Naẓarī, J. (1384 H.sh./2005). *Taḥazzub wa tashakkul* [Partisanship and organization]. Tehran: Naẓarī. [In Persian]
- Ḥaydarī, M. (1398 H.sh./2019). *Darāmadī bar jāmi'ahshināsī-yi taḥazzub dar Īrān-i ba'd az inqilāb-i Islāmī* [An introduction to the sociology of partisanship in post-Islamic Revolution Iran]. [n.p.]: Niḡaristān-i Andīshih. [In Persian]
- Ibn Fāris, A. ibn F. (n.d.). *Mu'jam Maqāyīs al-Lughah* (Vol. 2, p. 55) ('A. S. M. Hārūn, Ed.). [In Arabic]
- Iravānī, M. (1388 H.sh./2009). *Taḥazzub wa tawsi'ih-i siyāsī dar Īrān* [Partisanship and political development in Iran]. Tehran: Nashr-i 'Ilm. [In Persian]
- IRNA. (1378 H.sh./1999). *Guzārish-i sukhanrānīhā-yi Āyatullāh Miṣbāḥ Yazdī dar mawzū-i falsafih-i siyāsī-yi Islām wa taḥazzub* [Report on Ayatollah Mesbah Yazdī's statements on the philosophy of political Islam and partisanship]. Retrieved from <https://www.irna.ir/> [In Persian]
- Javādī Āmulī, 'A. (1376 H.sh./1997). *Tasnīm: Tafsi'r-i Qur'ān-i Karīm* [Tasnīm: Exegesis of the Holy Quran] (Vol. 1). Qom: Markaz-i Nashr-i Isrā. [In Persian]
- Javādī Āmulī, 'A. (1378 H.sh./1999). *Tasnīm: Tafsi'r-i Qur'ān-i Karīm* (Vol. 1). Qom: Isrā. [In Persian]
- Javādī Āmulī, 'A. (1380 H.sh./2001). *Sukhanrānīhā wa payāmhā* [Speeches and messages]. Qom: Isrā. [In Persian]
- Javādī Āmulī, 'A. (1380 H.sh./2001). *Tasnīm: Tafsi'r-i Qur'ān-i Karīm* (Vol. 2). Qom: Markaz-i Nashr-i Isrā. [In Persian]

- Javādī Āmulī, 'A. (1382 H.sh./2003). Tasnīm: Tafsīr-i Qur'ān-i Karīm (Vol. 2). Qom: Nashr-i Isrā. [In Persian]
- Javādī Āmulī, 'A. (1383a H.sh./2004a). Dīnshināsī [Religious studies] (M. R. Muṣṭafāpūr, Ed.; 3rd ed.). Qom: Isrā. [In Persian]
- Javādī Āmulī, 'A. (1383b H.sh./2004b). Nisbat-i dīn wa dunyā [The relation between religion and the world] (A. R. Rūghānī Muwaffaq, Ed.; 3rd ed.). Qom: Isrā. [In Persian]
- Javādī Āmulī, 'A. (1384 H.sh./2005). Ḥayāt-i ḥaqīqī-yi insān dar Qur'ān [True human life in the Quran] (Tafsīr-i Mawḍū'ī, Vol. 15, 2nd ed.). Qom: Isrā. [In Persian]
- Javādī Āmulī, 'A. (1384b H.sh./2005b). Tafsīr-i insān bih insān [Interpretation of man by man] (M. H. Ilāhīzādih, Ed.). Qom: Isrā. [In Persian]
- Javādī Āmulī, 'A. (1385 H.sh./2006). Surūsh-i hidāyat [The fountain of guidance] (Collection of messages of Ayatollah Javadi Amoli) (S. M. Ṣādiqī, Ed.; Vol. 2). Qom: Isrā. [In Persian]
- Javādī Āmulī, 'A. (1386 H.sh./2007). Falsafih-i ḥuqūq-i bashar [Philosophy of human rights] (S. A. Ḥusaynī Ṣarfā, Ed.; 5th ed.). Qom: Isrā. [In Persian]
- Javādī Āmulī, 'A. (1386 H.sh./2007). Tasnīm: Tafsīr-i Qur'ān-i Karīm (Vol. 7). Qom: Nashr-i Isrā. [In Persian]
- Javādī Āmulī, 'A. (1386a H.sh./2007a). Sarcheshmih-i andīshih [The source of thought] (Vol. 4, 2nd ed.). Qom: Isrā. [In Persian]
- Javādī Āmulī, 'A. (1386b H.sh./2007b). Sharī'at dar āyinih-i ma'rifat [Shari'ah in the mirror of knowledge] (Ḥ. Pārsāniyā, Ed.; 5th ed.). Qom: Isrā. [In Persian]
- Javādī Āmulī, 'A. (1386c H.sh./2007c). Manzilat-i 'aql dar handasih-i ma'rifat-i dīnī [The status of reason in the geometry of religious knowledge] (A. Vā'izī, Ed.). Qom: Isrā. [In Persian]
- Javādī Āmulī, 'A. (1387 H.sh./2008). Imām Mahdī: Mawjūd-i maw'ūd [Imam Mahdi: The promised existent] (3rd ed.). Qom: Isrā. [In Persian]
- Javādī Āmulī, 'A. (1387a H.sh./2008a). Mihr-i ustād: Sīrih-i 'ilmī wa 'amalī-yi Ustād Javādī Āmulī [The affection of the master: Scientific and practical biography of Professor Javadi Amoli] (4th ed.). Qom: Isrā. [In Persian]
- Javādī Āmulī, 'A. (1387b H.sh./2008b). Intizār-i bashar az dīn [Humanity's expectation from religion] (M. R. Muṣṭafāpūr, Ed.; 5th ed.). Qom: Isrā. [In Persian]
- Javādī Āmulī, 'A. (1388 H.sh./2009). Adab-i fanā-yi muqarrabān [Adab-e Fanā-ye Maqarraban] (M. Ṣafāyī, Ed.; Vol. 6). Qom: Isrā. [In Persian]

- Javādī Āmulī, 'A. (1388 H.sh./2009). Nasīm-i andīshih [Nasim-e Andisheh] (S. M. Šādiqī, Ed.; Vol. 3). Qom: Isrā. [In Persian]
- Javādī Āmulī, 'A. (1388b H.sh./2009b). Tafsīr-i mawḏū'ī-yi Qur'ān: Jāmi'ih dar Qur'ān [Thematic interpretation of the Quran: Society in the Quran] (M. Khalīlī, Ed.; 2nd ed., Vol. 17). Qom: Nashr-i Isrā. [In Persian]
- Javādī Āmulī, 'A. (1389 H.sh./2010). Wilāyat-i faqīh; wilāyat-i faqāhat wa 'adālat [Guardianship of the jurist: Guardianship of jurisprudence and justice]. Qom: Nashr-i Isrā. [In Persian]
- Javādī Āmulī, 'A. (1390 H.sh./2011). Tasnīm: Tafsīr-i Qur'ān-i Karīm (Vol. 15). Qom: Nashr-i Isrā. [In Persian]
- Javādī Āmulī, 'A. (1391 H.sh./2012). Mafātīḥ al-Ḥayāt. Qom: Bunyād-i Bayn al-Milālī-yi 'Ulūm-i Waḥyānī-yi Isrā. [In Persian]
- Javādī Āmulī, 'A. (1395 H.sh./2016). Wilāyat-i faqīh; wilāyat-i faqāhat wa 'adālat. Qom: Markaz-i Nashr-i Isrā. [In Persian]
- Javādī Āmulī, 'A. (1397 H.sh./2018). Tasnīm: Tafsīr-i Qur'ān-i Karīm (Vol. 14). Qom: Markaz-i Nashr-i Isrā. [In Persian]
- Javādī Āmulī, 'A. (1398 H.sh./2019). Tasnīm: Tafsīr-i Qur'ān-i Karīm (Vol. 14). Qom: Markaz-i Nashr-i Isrā. [In Persian]
- Jāvid, F. (1393 H.sh./2014). Bunyādhā-yi andīshih-'i siyāsī-yi mudirn [Foundations of modern political thought] (Fīrūzmand, Trans.). Tehran: Āgāh. [In Persian]
- Kabūfīr, M. (1392 H.sh./2013). Taḥazzub wa guftumān-i siyāsī dar Īrān [Partisanship and political discourse in Iran]. Tehran: Pizhūhishkadih-'i 'Ulūm-i Insānī. [In Persian]
- Kākū'ī Dīnkī, 'I. (1400 H.sh./2021). Taḥazzubgarāyī [Party-oriented politics]. Tehran: Bih Andīsh. [In Persian]
- Katz, R. S., & Mair, P. (1995). Changing models of party organization and party democracy: The emergence of the cartel party. *Party Politics*, 1(1), 5-28. doi: 10.1177/1354068895001001001
- Khabar Online. (1388 H.sh./2009). Guzārish-i mušāḥibih wa bayānāt-i Āyatullāh Mišbāḥ Yazdī dar mawzū-'i taḥazzub wa qudrattalabī [Report of the interview and statements of Ayatollah Mesbah Yazdi on the subject of partisanship and power-seeking]. Retrieved from <https://www.khabaronline.ir/> [In Persian]

- Khāmeneh'ī, S. 'A. (1359 H.sh./1980). *Waḥdat wa taḥazzub-i ḥizbī* [Unity and party partisanship]. Tehran: *Ḥizb-i Jumhūrī-yi Islāmī*, Markaz-i Markazī. [In Persian]
- Khūsh Bayān Sarvistānī, A., & Māhir, M. (1395 H.sh./2016). *Barrasī-yi jāygāh-i taḥazzub dar andīshih-'i Shahīd Bihishtī* [An examination of the position of partisanship in the thought of Martyr Beheshti]. *Muṭālī'āt-i 'Ulūm-i Siyāsī, Ḥuqūq wa Fiqh*, 2(2/1), 1-6. [In Persian]
- Kuhn, B. (n.d.). *Mabānī-yi jāmi'ahshināsī* [Foundations of sociology] (M. Ṣalāṣī, Trans.). Tehran: *Intishārāt-i Farhang-i Mu'āṣir*. [In Persian]
- LaPalombara, J., & Weiner, M. (1966). *Political parties and political development*. Princeton University Press.
- Majtabīzādīh, 'A. (1389 H.sh./2010). *Andīshih-'i siyāsī-yi Ḥaḍrat-i Āyatullāh Javādī Āmulī* [Political thought of His Eminence Ayatollah Javadi Amoli] (Master's thesis). *Dānishgāh-i 'Ulūm wa Ma'ārif-i Qur'ān-i Karīm*, Qom. [In Persian]
- Majtabīzādīh, 'A. (1399 H.sh./2020). *Andīshih-'i siyāsī-yi Ḥaḍrat-i Āyatullāh Javādī Āmulī bar asās-i naẓariyyih-'i buḥrān* [Political thought of His Eminence Ayatollah Javadi Amoli based on crisis theory] (Master's thesis). *Dānishgāh-i Bāqir al-'Ulūm*, Qom. [In Persian]
- Mas'ūdīnīyā, Ḥ. (1382 H.sh./2003). *Darāmadī bar chālīshhā-yi taḥazzub wa payāmadhā-yi ān dar Īrān* [An introduction to the challenges of partisanship and its consequences in Iran]. *Rāḥburd*, 11(3), 138-150. [In Persian]
- Mendras, H., & Gurvitch, G. (1354 H.sh./1975). *Mabānī-yi jāmi'ahshināsī* [Foundations of sociology] (B. Parhām, Trans.). Tehran: *Intishārāt-i Amīr Kabīr*. [In Persian]
- Miṣbāḥ Yazdī, M. T. (1393 H.sh./2014). [Bayānāt dar rūznāmih-'i Sharq, 4 Shahrīvar 1393, mawzū-'i taḥazzub az nigāh-i Miṣbāḥ Yazdī] [Statements in Shargh newspaper, August 26, 2014, on partisanship from Mesbah Yazdī's perspective]. [In Persian]
- Miṣbāḥ Yazdī, M. T. (1393 H.sh./2014, 11 Bahman). *Ta'āwun bar kār-i khayr mu'ayyad-i Islām ast; khwāh 'unwān-i ḥizb dāstīh bāshad yā khayr* [Cooperation in good deeds is approved by Islam, whether under the title of a party or not]. *Pāygāh-i Ittīlā'rasānī-yi Āyatullāh Miṣbāḥ Yazdī*. Retrieved from <https://mesbahyazdi.ir/az/node/5411> [In Persian]
- Miṣbāḥ Yazdī, M. T. (1396 H.sh./2017). [Bayānāt dar mawzū-'i mudil-i ḥizbī wa naqd-i taḥazzub-i gharbī] [Statements on the party model and critique of Western partisanship]. Qom: *Mu'assisih-'i Āmūzishī wa Pizhūhishī-yi Imām Khumaynī*. [In Persian]

- Mu'tin, M. (1388 H.sh./2009). Farhang-i Mu'tin [Mu'tin dictionary]. Tehran: Amīr Kabīr. [In Persian]
- Mūminī Rād, 'A. (1379 H.sh./2000). Pīshīnih wa mabānī-yi taḥazzub dar Īrān wa Islām [Background and foundations of partisanship in Iran and Islam]. *Kitāb-i Māh*, 36-37, 23-24. [In Persian]
- Mūsawī Muqaddam, R. (1385 H.sh./2006). Āzādīhā-yi ijtimā'ī dar nigāh-i Shahīd Bi-hishī [Social freedoms in the view of Martyr Beheshti]. *Muṭālī'āt-i Inqilāb-i Islāmī*, 2(4-5), 171-187. [In Persian]
- Naḍarī, M. (1400 H.sh./2021). Taḥlīl-i intiḳādī-yi mabānī-yi nazariyyih-'i āzādī dar dīdgāh-i Āyzāyā Birlīn (bā ta'kīd bar ārā-yi 'Allāmiḥ Javādī Āmulī) [A critical analysis of the foundations of the theory of freedom in Isaiah Berlin's view (with emphasis on the opinions of 'Allāmiḥ Javadi Amoli)]. *Siyāsāt-i Mutā'aliyah*, 9(33), 27-46. [In Persian]
- Naqībzādīh, A. (1397 H.sh./2018). Aḥzāb-i siyāsī wa gurūhhā-yi dhī nufūdh [Political parties and influential groups]. Tehran: Qūmis. [In Persian]
- Naṣrī Ashrāfī, J. (1399 H.sh./2020). Dānishnāmīh-'i Tabaristān wa Māzandarān (Vol. 3). Tehran: Nashr-i Ney. [In Persian]
- Rāghīb Iṣfahānī, Ḥ. ibn M. (1412 AH/1992). Mufradāt Alfāz al-Qur'ān. Beirut: Dār al-'Ilm. [In Arabic]
- Rajanews. (1388 H.sh./2009). [Guzārīsh-i bayānāt-i Āyatullāh Miṣbāḥ Yazdī dar mawzū-'i Ḥizbullāh wa Ḥizb al-Shayṭān] [Report on Ayatollah Mesbah Yazdi's statements on the Party of God and the Party of Satan]. [In Persian]
- Rajanews. (1388 H.sh./2009, 14 Shahrīvar). Matn-i kāmil-i sukhanrānīhā-yi Āyatullāh Miṣbāḥ: Żarūrat-i pizhūhīsh darbāriḥ-'i mudil-i irtibāṭī [Full text of Ayatollah Mesbah's statements: The necessity of research on the communicative model]. Retrieved from <https://www.rajanews.com/news/20354> [In Persian]
- Ṣādiqī, R. (1403 H.sh./2024). Āsībshināsī-yi taḥazzub dar bistār-i farhang-i siyāsī-yi Īrān [Pathology of partisanship in the context of Iran's political culture]. Rasht: Int-ishārāt-i Dawlatmard. [In Persian]
- Sajjādī, 'A. Q. (1382 H.sh./2003). Mabānī-yi taḥazzub dar andīshīh-'i siyāsī-yi Islām [Foundations of partisanship in Islamic political thought]. Qom: Būstān-i Kitāb. [In Persian]

- Sālimī Qumṣarī, M. (1386 H.sh./2007). Mawānī'-i farhangī-yi taḥazzub dar Īrān (daw-rih-'i awal-i taḥazzub, 1288-1304 H.sh.) [Cultural obstacles to partisanship in Iran (the first period of partisanship, 1909-1925)]. *Faṣḥnāmih-'i 'Ulūm-i Ijtimā'ī*, (37), 39-71. [In Persian]
- Sardārniyā, Kh. (1393 H.sh./2014). Taḥlīl-i jāmi'ahshinākhtī-yi nahādinih nashudan wa nākāmī-yi taḥazzub dar Īrān az inqilāb-i mashrūṭih tā bih imrūz [A sociological analysis of the non-institutionalization and failure of partisanship in Iran from the Constitutional Revolution to the present]. *Pizhūhishhā-yi Tārīkhī*, 6(4), 43-56. [In Persian]
- Sartori, G. (1976). *Parties and party systems: A framework for analysis*. Cambridge University Press.
- Shāhidī, M. (1401 H.sh./2022). *Taḥazzub wa siyāsatarwazī-yi ḥizbī dar Īrān (1285-1368 H.sh.)* [Partisanship and partisan politics in Iran (1906-1989)]. Tehran: Pizhūhishkadih-'i Imām Khumaynī wa Inqilāb-i Islāmī. [In Persian]
- Skinner, Q. (1969). Meaning and understanding in the history of ideas. *History and Theory*, 8(1), 3-53.
- Sulaymānī, A. (1395 H.sh./2016). Ḥizb wa taḥazzub dar Īrān [Party and partisanship in Iran]. Tehran: Nashr-i Tīsā. [In Persian]
- Tabrīznīyā, H. (1371 H.sh./1992). 'Ilal-i nāpāydārī-yi aḥzāb-i siyāsī dar Īrān [Causes of instability of political parties in Iran]. Tehran: Markaz-i Nashr-i Bayn al-Mīlal. [In Persian]
- Ṭaḥān Naẓīf, H., & Dārīvand, M. Ṣ. (1402 H.sh./2023). Taḥlīl-i mafhūm wa ab'ād-i "qānūn" dar purtuw-i andīshihhā-yi Shahīd Āyatullāh Dr. Bihishtī [Analysis of the concept and dimensions of "law" in the light of the thoughts of Martyr Ayatollah Dr. Beheshti]. *Pizhūhishnāmih-'i Ḥuqūq-i Islāmī*, 24(1), 1-33. [In Persian]
- Ṭaḥān Naẓīf, H., & Dārīvand, M. Ṣ. (1402 H.sh./2023). Wākāwī-yi jāyghāh-i ḥizb wa āzādī-yi taḥazzub dar niẓām-i Islāmī bā ta'kīd bar andīshih-'i Shahīd Bihishtī [Exploring the position of party and freedom of partisanship in the Islamic system with emphasis on the thought of Martyr Beheshti]. *Ḥukūmat-i Islāmī*, 28(4), 143-172. [In Persian]
- Tehrānī, M. M. (1389 H.sh./2010, 28 Tīr). Bāzkhwānī-yi mawāqī'-i ṣarīḥ-i Āyatullāh Miṣbāḥ Yazdī dar mawrid-i taḥazzub [Rereading Ayatollah Mesbah Yazdi's explicit positions on partisanship]. Mashriq News. Retrieved from <https://www.mashregh-news.ir/news/756/> [In Persian]

- Ware, A. (1996). Political parties and party systems. Oxford University Press.
- Yazdānpanāh Lamūkī, T. (1387 H.sh./2008). Tārīkh-i Māzandarān-i bāstān (Vol. 3). Tehran: Nashr-i Chashmih. [In Persian]
- Yūsufī, J., Ṭālibī Dārābī, B., & Baygdālī, 'A. (1403 H.sh./2024). Tahazzub wa sarmāyih-'i ma'nawī dar Īrān ba'd az inqilāb [Partisanship and spiritual capital in post-revolutionary Iran]. *Siyāsāt-i Mutā'aliyah*, 11(2), 55-78. [In Persian]
- Zūlfaqārī, M. (1391 H.sh./2012). Hizb az manẓar-i andīshih-'i siyāsī-yi Islāmī: Rūykard-i kalāmī, fiqhī wa falsafī [Party from the perspective of Islamic political thought: A theological, jurisprudential, and philosophical approach]. *Ma'rifat*, 21(172), 47-68. [In Persian]